

REKOM
mreža pomirenja

XIII FORUM ZA TRANZICIONU PRAVDU
U POSTJUGOSLOVENSKIM ZEMLJAMA

u organizaciji REKOM mreže pomirenja i Fonda za humanitarno pravo

21. i 22. decembar 2020.

PRAVDA ZA ŽRTVE BEZ POLITIČKE PODRŠKE

XIII Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama

Sufinansirala Evropska unija

Izradu publikacije je finansijski podržala Evropska unija.
Sadržaj publikacije je isključivo odgovornost autora
i ne odražava nužno stanovišta Evropske unije

PRAVDA ZA ŽRTVE BEZ POLITIČKE PODRŠKE

XIII Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama

IZDAVAČ:

REKOM mreža pomirenja
Decembar, 2020.

UREDILA:

Aleksandra Aksentijević

PREVOD S ENGLLESKLOG:

Bashkim Fazliu

LEKTURA:

Ivana Andrić

GRAFIČKO OBLIKOVANJE:

Todor Cvetković

SADRŽAJ

Uvodna reč, Tea Gorjanc Prelević	4
I Pregled tranzicione pravde – izazovi kao izlaz	8
Kolektivna izvinjenja i pomirenje među grupama: Da li to funkcioniše? Sabina Čehajić-Clancy	8
Tranziciona pravda na Kosovu: Izazovi i perspektive, Vjollca Krasniqi	11
Kriza i budućnost(i) tranzicione pravde u postjugoslovenskom kontekstu, Slađana Lazić	16
II Politike sećanja i komemoracije žrtava	20
Stvaranje pamćenja u podijeljenom bosanskohercegovačkom društvu, Lejla Gačanica	20
Hrvatska 2020: Narativ o pobjedniku koji oprašta, Sven Milekić	24
Industrija sećanja na ratove devedesetih u Srbiji: Gde su žrtve? Jelena Đureinović	29
III Pitanje nestalih - prioritet regionalne saradnje	34
Nestanci u bivšoj Jugoslaviji, Manfred Nowak	34
Iskustvo u traganju za nestalim osobama, s osvrtom na suradnju u regiji i suradnju sa međunarodnim organizacijama, Ivan Grujić	39
Izazovi u traganju za nestalima u regionu, Ivan Jovanović	42
Nestali u vezi sa ratom na Kosovu, Nataša Kandić	45

UVODNA REČ

Tea Gorjanc Prelević¹

XIII Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama² ove godine je održan, na jedini moguć način, u onlajn formatu, i to zahvaljujući organizatorima: Koaliciji za REKOM, koja se od prošlogodišnjeg foruma u Zagrebu zove REKOM mreža pomirenja i Fondu za humanitarno pravo.

Akcija za ljudska prava iz Crne Gore za koju radim organizacija je koja je članica naše REKOM mreže zajedno sa 2.000 drugih. Jedna sam od preko pola miliona onih koji su podržali inicijativu za osnivanje REKOM (Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i teškim kršenjima ljudskih prava na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. do 2001. godine), i koji smatraju da su utvrđene činjenice, a ne prazne priče, jedini put da budućim generacijama ostavimo mir na Balkanu.

Iako osnivanje REKOM, koje je 2014. izgledalo gotovo na dohvata ruke, sada čeka neka politički bolja vremena, građansko društvo okupljeno oko te ideje nastavlja da:

- nadzire proces tranzicione pravde,
- zagovara ostvarivanje prava žrtava,
- dokumentuje činjenice o ljudskim gubicima i ratnim zločinima,

i da tako, na osnovu činjenica, doprinosi pomirenju i izgradnji kulture sećanja.

Mislim da je naše motive dobro objasnio Thomas Buergenthal, koji je kao dečak od 10 godina preživio jevrejski geto i logor Aušvic, a onda odrastao u sudiju Interameričkog suda za ljudska prava i Međunarodnog suda pravde. U autobiografskoj knjizi *Dete sreće*, on je napisao da mi koji smo preživeli dugujemo onima koji su stradali da stalno ulažemo napor da jačamo sredstva protiv kršenja ljudskih prava. Ne smemo da očajavamo i ne smemo da prihvatimo da je čovečanstvo nesposobno da stvori svet u kome će naši potomci moći da žive u miru.

¹ Tea Gorjanc Prelević je direktorica Akcije za ljudska prava u Crnoj Gori.

² XIII Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama održan je 21. i 22. decembra 2020. godine u onlajn formatu.

Na Forumu su ove godine održana tri panela.

Panel „Pregled tranzicione pravde – izazovi kao izlaz“ se bavio sadašnjim stanjem procesa tranzicione pravde u regionu, o čemu su govorili: profesor Žarko Puhovski, dugogodišnji zagovarač suočavanja sa prošlošću i osnivanja REKOM; Sabina Čehajić Clancy, profesorka socijalne psihologije univerziteta u Štokholmu; David Hudson, viši ekspert Evropske komisije; Vjollca Krasniqi, profesorka Univerziteta u Prištini i Slađana Lazić, iz Centra za studije mira norveškog univerziteta u Tromsu, koja se posebno bavi krizama tranzicione pravde.

Panel „Politike sećanja i komemoracije žrtava“ se bavio kritičkom analizom zvaničnih politika sećanja u postjugoslovenskim zemljama i praksama komemoriranja žrtava. O tome su govorili Lejla Gačanica, Jelena Đureinović, Sven Milekić i britanska antropološkinja Stephanie Schwandner-Sievers. Panel je moderirala Lea David.

Panel „Pitanje nestalih – prioritet regionalne saradnje“ se bavio sudbinom nestalih, otkrivanjem lokacija masovnih grobnica, uspostavljanjem regionalne saradnje i međunarodne podrške u traganju za posmrtnim ostacima. Panelisti su: ekspert UN Manfred Nowak, Ivan Grujić, dugogodišnji predsednik Komisije Vlade Hrvatske za nestale osobe, Ivan Jovanović, lider projekta UNDP o suđenjima za ratne zločine i traganju za nestalima u regionu i Nataša Kandić, koordinatorka REKOM mreže pomirenja, koja je predstavila rezultate istraživanja o prinudnim nestancima na Kosovu u vezi sa otkrivenim masovnim grobnicama. Panel je moderirao Thomas Osorio.

Na panelu „Pregled tranzicione pravde – izazovi kao izlaz“ razgovarali smo o stanju tranzicione pravde danas.

Sudeći po izveštajima Evropske komisije kao i nevladinih organizacija, krivična pravda je nedelotvorna, veoma spora, a u slučaju BiH i obesmišljena bekstvom od pravde u susedne države.

Naknada štete za žrtve – nedovoljna, nejednaka, opterećena procesnim barijerama.

Nema priznanja sudski utvrđenih činjenica, postepeno preovlađuju vlasti (od nedavno i u CG) koje negiraju presude Haškog tribunala i pre svega genocid u Srebrenici.

Osnivanje regionalne komisije koja je trebalo da popiše žrtve i utvrdi činjenice koje pravosuđe neće moći, čeka bolja vremena.

Instutucionalne reforme na Zapadnom Balkanu, prvenstveno reforma pravosuđa, su ili zaustavljene ili ograničene, u svakom slučaju, pravosuđe je opterećeno političkim uticajem.

Ipak, neki simbolični gestovi u Hrvatskoj, koji izgleda i da prevazilaze simboliku kada je u pitanju odnos nove Vlade prema manjinama, ipak otvaraju prostor za nadu.

REKOM
mreža pomirenja

21. decembar 2020.

10.00-12.00 Panel I

PREGLED TRANZICIONE PRAVDE – IZAZOVI KAO IZLAZ

Pauza: 11.00-11.15

Žarko Puhovski, profesor emeritus Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu:
Dokle smo stigli u tranziciji?

Thomas Unger, Ženevska akademija za međunarodno humanitarno pravo i ljudska prava:
Uloga međunarodne zajednice i tranzicione pravde na Zapadnom Balkanu: Izazovi i prilike

Sabina Čehajić, Univerzitet u Stokholmu: Efekti i implikacije kolektivnih izvinjenja i reparacija u intergrupnim procesima pomirenja

David Hudson, Viši ekspert, Centar tematskih ekspertiza za vladavinu prava, osnovnih prava i demokratije, Evropska komisija: „Tranziciona pravda: Specifični pristup za Zapadni Balkan“

Vjollca Krasniqi, Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini: Tranziciona pravda na Kosovu: Izazovi i perspektive

Slađana Lazić, Centar za mirovne studije Univerziteta u Tromsu:
Transformativna Pravda – izlaz iz krize?

Moderatorica: Tea Gorjanc Prelević, direktorica Akcije za ljudska prava, Crna Gora

I PREGLED TRANZICIONE PRAVDE – IZAZOVI KAO IZLAZ

Kolektivna izvinjenja i pomirenje među grupama: Da li to funkcioniše?

Sabina Čehajić-Clancy³

Šta su kolektivna izvinjenja?

Postoji mnogo načina da se razmišlja o pomirenju među grupama. Još je više načina da se pristupi procesu popravljavanja narušenog poverenja i obnavljanja narušenih odnosa između nekada neprijateljskih grupa. Jedan od pristupa o kojem se raspravlja već nekoliko decenija je nuđenje izvinjenja za nedela i kršenja moralnih načela koja su se dogodila u prošlosti. Na pitanja o tome da li su kolektivna ili politička izvinjenja (ili izvinjenja ponuđena u ime kolektiva zbog kolektivne greške) uopšte efikasna; da li takva izvinjenja mogu olakšati pomirenje na bilo koji značajniji način; i šta čini efikasno izvinjenje, još uvek nije odgovoreno.

Poznato je da su izvinjenja u ime nacija ili drugih društvenih grupa postala moderna. Tokom proteklih trideset godina izvinjenja zbog nedavnih ili istorijskih zlodela postala su odlikom političkog vođstva. Od šefice EU Komisije koja se izvinjava Italiji zbog kašnjenja u odgovoru na krizu prouzrokovanu virusom korona, pa do belih verskih poglavara koji na protestu Black Lives Matter (Životi crnaca su važni) 2020. godine u američkoj državi Severna Karolina peru noge crnim sveštenicima u znak pokajanja zbog rasnih nejednakosti, kao i zvanični i lični činovi izvinjenja, ostaju relevantna tema.

Izražavanje kolektivnog kajanja kroz takva izvinjenja smatra se presudnim korakom u procesu pomirenja između ljudi koji su ranije pripadali stranama na suprotnim krajevima nepravde. Izvinjenja se smatraju instrumentima transformacije sukoba kojima se olakšava pomirenje. Javno kolektivno izvinjenje, koje su definisali Govier i Verwoerd⁴ predstavlja izvinjenje „izraženo u javnom domenu pod pretpostavkom da je relevantno za širu javnost, a ne samo za žrtve nepravde“. Kada se iskazuju u političkom polju, javna izvinjenja se često

³ Sabina Čehajić Clancy je vanredna profesorka socijalne psihologije na Univerzitetu u Stokholmu. Anagažovana je u Sarajevskoj školi za nauku i tehnologiju u Bosni i Hercegovini i saraduje sa laboratorijom za psihofiziološka istraživanja Stenford univerziteta i laboratorijom za istraživanje emocija Karolinska instituta.

⁴ Govier, T., & Verwoerd, W. (2002). „The promise and pitfalls of apology“. *Journal of Social Philosophy*, 33, 67–82

nazivaju političkim izvinjenjima. Interesovanje za takva politička i kolektivna izvinjenja proizilazi od očekivanja da su ona važna za pomirenje.

Međutim, postojeći pokazatelji da li kolektivna izvinjenja zaista olakšavaju pomirenje su različiti i još uvek nejasni. Drugim rečima, nudičenje kolektivnih izvinjenja je i dalje kontroverzno pitanje.

Da li kolektivna izvinjenja funkcionišu?

Literatura o efikasnosti izvinjenja u pomaganju procesu ispravljanja nepravde i promociji pomirenja među grupama daje zbunjujuću sliku. Zdrav razum nalaže da nakon počinjenja užasnog zločina, prvi, iako ne nužno dovoljan korak mora biti da se počinilac izvini žrtvi. Istraživanja o međuljudskim odnosima u velikoj meri idu u prilog ovakvom rezonovanju, zato što je utvrđeno da izvinjenja uglavnom vode lakšem opraštanju.

U kontekstu odnosa između grupa, dokazi o efikasnosti izvinjenja su manje jasni. Forma i sadržina kolektivnih izvinjenja često se žestoko osporavaju i analize ukazuju da ona ne vode uvek direktno ka pomirenju. Razloga za to je mnogo. Izvinjenje se možda neće smatrati iskrenim priznanjem odgovornosti počinitelja za moralna zlodela. Naprotiv, izvinjenja se često mogu razumeti kao cinična strategija pranja obraza. Štaviše, kolektivna izvinjenja (čak i ako se doživljavaju kao iskrena i ispravna) mogu se jednostavno smatrati nedovoljnim da se isprave nepravde koje je iskusila grupa žrtava. Zaista, izvinjenja nisu i ne mogu biti dovoljna za ispravljanje nepravdi i nejednakosti koje su prouzrokovane moralnim zlodelima iz prošlosti. Konačno, izvinjenja se mogu smatrati strategijom grupe počinitelja za prebacivanje tereta i zahteva za pomirenjem sa grupe počinitelja na grupu žrtava, kao načina okretanja novog lista u istoriji.⁵ Iz svih ovih (i mnogih drugih) razloga, kolektivna izvinjenja upućena od ili u ime grupa počinitelja možda neće pomoći procesu pomirenja.

Imaju li kolektivna izvinjenja ikakvu svrhu?

Kao što je već rečeno, kolektivna izvinjenja mogu biti kontroverzna. Uprkos kontroverzama, literatura i postojeći empirijski dokazi sugerišu da bi kolektivna izvinjenja, ako se iznesu na određen način, mogla biti efikasna u zadovolje-

---

⁵ Zaiser, E., & Giner-Sorolla, R. (2013). „Saying sorry: Shifting obligation after conciliatory acts satisfies perpetrator group members“. *Journal of Personality and Social Psychology*, 105(4), 585–604.

nju (umesto pomirenja ili oprostaja) grupa žrtava. Izvinjenja koja se izgovaraju na način koji ne „zatvara vrata“ prošlosti već „otvara pitanje odgovornosti“ mogu da budu zadovoljavajuća za one kojima su upućena. Dalje, kontekstualni faktori koji poboljšavaju prihvatanje izvinjenja su stabilnost odnosa između grupa (npr. odsustvo akutnih kriza), kao i pravovremenost izvinjenja. Drugim rečima, izvinjenja zaista mogu pružiti određeni stepen zadovoljenja pripadnicima grupe žrtava, ako su upućena u kontekstu koji karakteriše određeni stepen stabilnosti i poverenja i na takav način da ne pokušavaju da „zatrese istoriju“. Ovo nas dovodi do konačnog i najvažnijeg pitanja šta zapravo čini efikasno kolektivno izvinjenje ili šta bi trebalo da bude sadržina izvinjenja usmerenog na poboljšanje odnosa između grupa?

Sadržina efikasnih kolektivnih izvinjenja

Druga, ali i naša istraživanja⁶ identifikovala su dva važna elementa efikasnog izvinjenja: izričito priznanje kolektivne odgovornosti za moralna zlodela i ponude ili podrška politikama reparacije. Naše eksperimentalne studije sprovedene u kontekstu Bosne i Hercegovine, sa bošnjačkim učesnicima, otkrile su da je eksplicitno, jasno i javno priznanje zločina koji su se dogodili u prošlosti, lišeno suviše emotivnosti, praćeno jasnom podrškom politikama reparacije, promenilo stav učesnika prema pripadnicima grupe počinitelja. Štaviše, što je važno za ovu raspravu, takvo izvinjenje je ohrabralo oprostaj i, na taj način, olakšavalo pomirenje. Naši rezultati su u skladu sa nalazima i idejama Wohla i saradnika⁷ koji su tvrdili da su „konkretna“ izvinjenja „lišena emotivnosti“ efikasnija. Oni su tvrdili da pripadnici grupe žrtava možda neće biti voljni da prihvate emocionalne reakcije (poput „iskreno mi je žao“; „kajemo se“; „osećamo duboku sramotu“) koje nude grupe počinitelja, jer one održavaju dehumanizovanu percepciju onih koji su im naudili. Naši rezultati idu u prilog ovoj ideji. Otkrili smo da je eksplicitno verbalno iskazivanje krivice ili sramote zaista manje efikasno u poređenju sa priznanjem koje ne sadrži takve izlive emocija.

⁶ Čehajić-Clancy, S. & Brown, R. (2019). „You say it best when you say nothing at all“: Effects of reparation, apology, and expressions of emotions on intergroup forgiveness“. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 25(1), 61–71.

⁷ Wohl, M. J. A., Hornsey, M. J., & Bennett, S. H. (2012). „Why group apologies succeed and fail: Intergroup forgiveness and the role of primary and secondary emotions.“ *Journal of Personality and Social Psychology*, 102, 306–322.

S druge strane, ključni trenutak kada je Willy Brandt, tadašnji kancelar Zapadne Nemačke, kleknuo na spomen-obeležju u Varšavskom getu 1970. godine, iako bez reči (prema tome eksplicitnih izliva emocija) nikako nije bio bez emocija. Njegov stav i ponašanje jasno su izražavali sramotu i krivicu nemačkog naroda. Možda je ćutao, ali je jasno govorio telom.

Drugim rečima, i kao zaključak, pripadnici grupe žrtava možda neće biti tako prijemčivi za izričito izražene emocije, međutim, čini se da će bolje reagovati na izričito priznanje odgovornosti praćeno delovanjem podstaknutim emocijama (podrška politikama reparacije). Čini se da su takva kolektivna izvinjenja, izrečena na način koji ne „zatvara vrata“ nepravednoj prošlosti, već „otvara pitanje odgovornosti“, najkorisnija za pomirenje između grupa.

Tranziciona pravda na Kosovu: Izazovi i perspektive

Vjollca Krasniqi⁸

Zamišljanje novorođene države: Tranziciona pravda na Kosovu

U postjugoslovenskim državama mehanizmi odgovornosti putem tranzicione pravde oblikovani su kroz različite diskurse o izgradnji mira, izgradnji institucija, pomirenju i težnjama članstvu u Evropskoj uniji (EU). Na Kosovu, tranziciona pravda uključuje različite perspektive i aktere, kako međunarodne, tako i lokalne. Tranziciona pravda je preuzela važnu ulogu u ključnim platformama kojima je definisana država Kosovo, to su konkretno „Sveobuhvatni predlog za status Kosova“, poznatiji kao Ahtisarijev plan, i Ustav Republike Kosovo. Tranziciona pravda je postala deo Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) između Kosova i EU, potpisanog 2015. godine, i to je jedan od stubova evropske agende i kosovskih težnji članstvu u EU.

Sigurno da je Kosovo zanimljiv primer toga kako tranziciona pravda može pokrenuti domaću pravosudnu i institucionalnu reformu. Poslednjih godina, institucije tranzicione pravde su se brojčano povećale, a pravne promene su česte. Kao rezultat toga, Kosovo ima čitav niz novih institucija, od specijalizovanih sudova i tužilaštva koja su ovlašćena da istražuju, gone i sude odgovornima za kršenje ljudskih prava i ratne zločine do Specijalizovanih veća i

---

⁸ Vjollca Krasniqi je vanredna profesorka na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Prištini. Oblast njenog istraživanja su rod, stvaranje nacije, ljudska prava, posleratna pravda i socijalne politike.

Specijalnog tužilaštva u okviru kosovskog pravosudnog sistema, koji se fizički nalaze u Hagu. Specijalizovana veća i Specijalno tužilaštvo zaduženi su da vode krivične postupke u vezi sa navodima o zločinima počinjenim tokom i nakon sukoba na Kosovu, a koji se odnose na navode iz Izveštaja Parlamentarne skupštine Saveta Evrope od 7. januara. 2011. godine, i koji su bili predmet krivične istrage Specijalne istražne radne grupe Specijalnog tužilaštva Republike Kosovo. Specijalna veća su podigla optužnice protiv nekoliko političara koji su bili vođe bivše Oslobođilačke vojske Kosova i terete se za ratne zločine. Suđenja za ratne zločine oblikovana su dominantnim ratnim narativima i načinom na koji se pravda tumači. Ona se osporavaju jer uključuju predstave o nacionalnom identitetu, sentimentima i pripadnosti.⁹ Specijalni krivični sud se doživljava kao institucija vođena spolja, na koju kosovska politička elita nema nikakvog uticaja, uprkos zakonu koji je usvojila Skupština Kosova. Simbolično, Specijalni krivični sud zauzima prostor između ideologija pravednog rata i prijateljstva/partnerstva između Kosova i „međunarodne zajednice“, posebno EU i SAD.

Suočavanje sa prošlošću: Institucionalni poduhvat bez ploda

Kosovska vlada je 2012. godine osnovala Međuministarsku radnu grupu za suočavanje s prošlošću i pomirenje, sa ciljem da razvije nacionalnu strategiju za Kosovo za adresiranje pitanja kršenja ljudskih prava i kršenja međunarodnog humanitarnog prava tokom rata na Kosovu. Zadatak Radne grupe bio je: „Uspostaviti sveobuhvatan, inkluzivan i rodno osetljiv pristup za suočavanje sa prošlošću na Kosovu, uključujući poslednji rat i prelazni period, uzimajući u obzir stavove žrtava svih zajednica na Kosovu, što bi predstavljalo nacionalnu strategiju tranzicione pravde.“¹⁰

U radnoj grupi su bili predstavnici 12 javnih institucija i osam organizacija civilnog društva, uz učešće međunarodnih organizacija i diplomatskih misija kao posmatrača i/ili u savetodavnoj ulozi. Međuministarska radna grupa za suočavanje s prošlošću i pomirenje organizovala je svoj rad u četiri pravca tranzicione pravde: traženje istine, reparacije, pravda i institucionalna re-

⁹ Krasniqi, V. (2018). „War, Law and Justice in Kosovo“, in K. Bachmann, et al. (eds.) *International Criminal Tribunals as Actors of Domestic Change: The Impact on Institutional Reform*, Peter Lang: Berlin, str. 136.

¹⁰ Ahmetaj, N i Unger, T. (2017). *Kosovski okvir za suočavanje sa prošlošću na raskrsnici: Preispitivanje napretka ka Nacionalnoj strategiji tranzicione pravde od strane civilnog društva*, str. 8.

forma. Rad Međuministarske radne grupe zaključen je četiri godine kasnije, 2016. godine, bez usvojene strategije. Neuspeh Međuministarske radne grupe za suočavanje s prošlošću i pomirenje da ispuni svoju misiju rezultat je skupa međusobno povezanih faktora koji su uključivali nedostatak vođstva i preuzimanja odgovornosti, nedostatak učešća zajednica etničkih manjina na Kosovu i nedostatak javnog angažovanja.¹¹

Istina je važna: pravo na istinu

Više od dve decenije nakon rata na Kosovu, društvo treba da se suoči sa prošlošću. Istina je važna. Od vitalnog je značaja za proces oporavka, povratak ljudskog dostojanstva i osporavanje nekažnjivosti, poricanja i amnezije. Istinski proces pomirenja teško je zamisliti bez uspostavljanja istine kao sredstva koje će omogućiti društvima da se suoče sa prošlošću i ugrade u kohezivna društvena i politička tela. Odgovornost i otkrivanje istine, kao i reparacije, neophodni su da bi se zadovoljila pravda, a društvo moglo ići napred.

Mehanizmi restorativne pravde odnose se na javnu svest, etiku i moral u odnosu na ljudske gubitke i političku odlučnost da se prošlost ne ponovi. Restorativni pristupi pravdi su značajni jer uključuju širu javnost i raznolike zajednice; podrazumevaju sećanje i obeležavanje kroz javno prikazivanje patnje i gubitka. Analizirajući inicijativu za regionalnu komisiju poznatu kao REKOM, Denisa Kostovicova se zalagala za promišljanje i podršku regionalnim pristupima tranzicionoj pravdi radi podizanja regionalne javne svesti o ratovima devedesetih u bivšoj Jugoslaviji.¹² REKOM ima zadatak da utvrdi činjenice o svim žrtvama ratnih zločina i drugih ozbiljnih kršenja ljudskih prava počinjenih na teritoriji bivše Jugoslavije tokom ratova devedesetih, uključujući Kosovo. Na Kosovu su pokrenute inicijative za pomirenje. Sve u svemu, to su primeri pozitivne izgradnje mira. Doprinose kazivanju istine, pravdi i isceljenju, što su preduslovi za budućnost bez nasilja.

Građanske intervencije na izazovima tranzicione pravde dovode u pitanje stvrđute okvire koji se tiču rata, podeljene po etničkim linijama. Narativi o

¹¹ Ibid, str.1

¹² Kostovicova, D (2016). „Potraga za pravdom u podeljenom regionu: tekstualna analiza regionalnih deliberativnih procesa civilnog društva na Balkanu“, u *Međunarodni žurnal za tranzicionu pravdu Univerziteta Oksford*, 1–22. <https://www.recom.link/bhsc/potruga-za-pravdom-u-podeljenom-regionu-tekstualna-analiza-regionalnih-deliberativnih-procesa-civilnog-drustva-na-balkanu/>

ratu grade se kroz dinamičnu interakciju između politike, doživljaja i prepričavanja priča. Ratni diskursi, uokvireni političkim akterima, naglašavaju poštovanost i kolektivnu žrtvu kako bi se uklopili u nacionalističke ideologije. Prema tome, javna sfera je od najveće važnosti za izražavanje pluralnih narativa o prošlosti, kao i davanje glasa žrtvama da iznose lične priče o političkom nasilju i strategijama suočavanja nakon sukoba. Lične priče žrtava osporavaju mitove i poricanje i tako se suprotstavljaju nekažnjavanju. Štaviše, one ukazuju na strukturne nejednakosti koje su dovele i do prvobitnog nasilja i marginalizacije u posleratnom periodu.

Istraživanje i dokumentacija: Očuvanje sećanja na žrtve

Kazivanje istine odnosi se na davanje prostora žrtvama da ispričaju svoja iskustva i povećaju mogućnosti za društvenu reintegraciju.

Na Kosovu su traženje i iznošenje istine uključivali rad na dokumentovanju ratnih zločina i kršenja ljudskih prava od strane Kosova i međunarodnih organizacija. Zapravo, pitanje nestalih osoba ostalo je središnje u radu na iznošenju istine, jer se 1.644 lica i dalje vodi kao nestalo. Nestala lica postala su deo pravne reforme: Skupština Kosova je 2011. godine usvojila Zakon o pravima i interesima nestalih osoba i članova njihovih porodica. Zakon o nestalim licima je pravni kanal za iznošenje istine i osigurava pravo da se zna o sudbini onih koji su prijavljeni kao nestali u periodu od 1. januara 1998. do 31. decembra 2000. godine, kao posledica nasilnog sukoba na Kosovu tokom rata 1998/99. godine. Štaviše, Vlada Kosova je 2019. godine usvojila dokument sa ciljem izmene zakonodavstva i institucionalne podrške porodicama nestalih na Kosovu.¹³

Organizacije civilnog društva igrale su važnu ulogu u iznošenju istine. Zapravo, organizacije civilnog društva su prikupljale podatke, otkrивale skrivene priče, bavile se zagovaračkim radom i osigurale javni prostor za žrtve, kako bi mogle da ispričaju svoja iskustva sa nasiljem i zlostavljanjem u ratu.¹⁴ Značajni primeri uključuju Dokumentacioni centar 2017. godine u Prištini, prvi takve vrste na Kosovu; Kosovsku knjigu pamćenja; izložbu o deci žrtvama rata Fon-

13 Visoka, G. i Ljumi, B. (2020). *Demokratizacija tranzicione pravde: Ka promišljenoj infrastrukturi za suočavanje sa prošlošću na Kosovu*, Integra, PAX i Nova društvena inicijativa, str. 18-19.

14 Savet Evrope (2012). *Posleratna pravda i trajni mir u bivšoj Jugoslaviji*, str.37

https://www.coe.int/t/commissioner/source/prems/Prem45112_SER_1700_PostwarJustice.pdf

da za humanitarno pravo Kosovo, kao i priče žena koje su preživele seksualno nasilje.¹⁵ Ovo su, zajedno sa brojnim projektima drugih organizacija civilnog društva na Kosovu, dragoceni zapisi ratnog stradanja kroz svedočenja žrtava, koji pružaju podatke o pristupu usmerenom na žrtve u rešavanju nasleđa sukoba, osnovnim uzrocima nasilja i borbi žrtava za reintegraciju u društvo.

Zaključak

Mehanizmi tranzicione pravde na Kosovu su važni kako bi se osigurala odgovornost, pravda, mir i zbližavanje. Da bi se radilo na tom cilju, potrebno je razvijati sveobuhvatne agende za suočavanje s prošlošću, s ciljem osnaživanja državnih institucija, civilnog društva i organizacija žrtava da se bave nepravdama političkog nasilja i kršenja ljudskih prava u periodu rata na Kosovu 1998/99. Tranziciona pravda će imati smisla jedino ako je prate odgovorne institucije i povećana javna svest o pravdi i ljudskim pravima.

Suočavanje s prošlošću se mora smatrati integralnim delom vladavine prava, socijalne pravde i demokratije. Kosovu je potrebna sveobuhvatna strategija za tranzicionu pravdu koja je usredsređena na žrtve i koja je participativna i daje jednaku težinu retributivnim i restorativnim sredstvima za zadovoljenje pravde. Strategija treba da obuhvati istraživanje i dokumentaciju o kršenju i zloupotrebi ljudskih prava u ratu, politike reparacije, institucionalnu reformu, memoralizaciju i komemoraciju, kao i žrtve koje iznose svoje priče, radi promovisanja pravde. Da bi pravda bila moguća, potrebno je vođstvo i posvećenost principima tranzicione pravde. Pravda takođe zahteva živahni građanski aktivizam da bi se održali i promovisali prostori za dijalog o tranzicionoj pravdi, kao i o najboljim načinima uključivanja pristupa pravdi i miru odozdo prema gore i pristupa usredsređenih na žrtve.

15 Integra, Forum ZFD (2017). *Želim da mi se čuje glas, Knjiga sećanja sa ispovestima žena koje su preživele torturu tokom poslednjeg rata na Kosovu*, Priština.

http://www.dwp-balkan.org/cms_dwp/userfiles/file/Zelim%20da%20mi%20se%20cuje%20glas%20-%20Sr.pdf

Kriza i budućnost(i) tranzicione pravde u postjugoslovenskom kontekstu

Sladana Lazić¹⁶

O čemu govorimo kada kažemo „kriza tranzicione pravde“? I koji su politički ishodi *diskursa krize*?

Osvrnemo li se na napisano i rečeno tokom prethodne dve decenije, stiče se utisak da je projekat tranzicione pravde (TP) u postjugoslovenskom regionu suspendovan u „stanju krize“. U nepodržavajućem političkom okruženju, regionalni pokret tranzicione pravde koristio je *diskurs krize* kao alat za mobilizaciju (uglavnom) međunarodne političke podrške. To je viđeno kao neki vid poluge (moći) koja bi pomogla održanju regionalnog projekta TP.

Kada kažem *diskurs krize*, time ne impliciram da *krize* nije bilo, ili da događaji, akteri i institucije korišćeni da se opiše *kriza* nisu imali stvarne, materijalne posledice. Naprotiv, u ovom trenutku, samo skrećem pažnju na diskurzivnu konstrukciju krize. Gde je bio izvor krize? Ša je bilo poziv na akciju? Konačno, koji su politički ishodi *diskursa krize* na regionalnom nivou, ali i na nivou tranzicione pravde kao globalnog mehanizma.

Ono što se obično definiše kao *kriza TP* u regionu, zapravo je „prebacivanje lopte“ između, s jedne strane, nacionalnih političkih elita i nacionalnih institucija u regionu, i s druge strane, Evropske unije (EU) i njenih institucija. *Kriza* je zapravo opiranje i neiskrenost nacionalnih političkih elita da se otvoreno suoče s prošlošću, a onda i korupcija i fragilnost institucija i vladavine prava kada se radi o naporima da se procesuiraju ratni zločini, i posledična neodlučnost kada je reč o regionalnoj saradnji institucija u vezi sa pitanjima TP.

Dijagnoza *krize* na nacionalnom i regionalnom nivou praćena je apelom Evropskoj uniji. EU je pozivana da „uskoči“ i ponudi izlaz iz pat pozicije uslovljavanjem i prinudom nevoljnih političkih elita da se usaglase sa globalnim mehanizmima TP. U skladu s tim, *kriza* se nazirala i u situacijama povlačenja pritiska EU, njenog nedoslednog uslovljavanja i napuštanja dubljeg, šireg, punijeg koncepta postkonfliktne pravde i pomirenja, usled eksperimentisanja s pronalaženjem ravnoteže između (krivične) odgovornosti i političke stabil-

16 Sladana Lazić je postdoktorantkinja u Centru za studije mira Univerziteta u Tromsu. U oblasti njenog interesovanja spadaju tranziciona pravda, izgradnja mira, rod, interseksionalnost i politike sećanja, s fokusom na postjugoslovenski kontekst i Kolumbiju.

nosti regiona. Otuda je diskurs krize naročito prominentan od 2017. godine. Zatvaranje Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (MKTJ) i okretanje EU unutrašnjim pitanjima i sopstvenoj „krizi“ podstaklo je osećaj egzistencijalne krize za regionalni projekat TP.

Dve su implicitne pretpostavke iza pozivanja Evropske unije na akciju i podršku nastavku projekta TP kroz uslovljavanje. Prva je poverenje i vera u mehanizme TP kao najbolji ili čak jedini način suočavanja s prošlošću i isporučivanja pravde za žrtve. Druga je nada da će, ako pritisak EU bude dovoljan i nacionalne institucije i političke elite budu voljne da urade sve što je neophodno u interesu mehanizama TP, na kraju sve dobro što proizilazi iz tih mehanizama – pravda, odgovornost, pomirenje, istina i neponavljanje (zločina) – biti postignuto i doći će do postkonfliktne transformacije.

Problem je, ipak, nešto dublji, i samo ponovno uključivanje EU u regionalni projekat TP pod istim uslovima kao ranije ga ne bi rešilo, kao ni pojavljivanje sa još jednom „šargarepom na štapu“ za regionalne političke lidere kako bi – još jednom – bili motivisani da se uključe u performativno davanje praznih obećanja i izgovora. Ovaj „ples krize“ traje proteklih 20 godina i spremna sam na to da ne budem u pravu, ali nemamo mnogo pokrića da verujemo da ćemo nastavimo li da plešemo na istu melodiju na kraju dobiti drugačije rezultate.

Ono što smatram da je potrebno kada razmišljamo o budućnosti TP u regionu, jeste da preispitamo strategije uključivanja mehanizama TP. Štaviše, potrebno je da preispitamo očekivanja od mehanizama TP, onakvih kakvi jesu, a ne onakvih kakvi bismo mi želeli da budu i da razmotrimo (dodatne) alternativne politike i pravce zalaganja za zadovoljenje postkonfliktnih potreba i zahteva žrtava (i društava).

Ovo preispitivanje budućeg uključivanja mehanizama TP treba bazirati na temeljnoj analizi potreba žrtava odnosno preživelih i konteksta. Kontekst ne treba razumeti kao privremeno, prelazno odstupanje („krizu“) već kao opšte, strukturne uslove, koji su dosad usporavali i verovatno će nastaviti da usporavaju transformaciju. Ovi uslovi temelje se na kontekstu (funkcionisanju države, domaćoj politici i neuspešnim ekonomskim politikama) i mehanizmima (učinku TP). Uzimanje tih uslova u obzir kada je reč o analizi i planiranju TP, pomoći će nam da razumemo dosadašnji izostanak transformacije i pružiti nam informacije o načinima napretka i olakšavanja uslova i dinamike koji nisu od pomoći.

To ne znači da ne treba da ostanemo ambiciozni i kreativni u preosmišljavanju načina da se govori o nasilnoj prošlosti i sadašnjim nepravdama i zahtevamo šire pristupe zaostavštini te nasilne prošlosti. Naprotiv! Ali znači da akteri koji na sebe preuzimaju odgovornost za tranziciju pravdu treba da vežbaju odgovorna očekivanja i upravljanje razočaranjem. Sama suština ideje TP je odgovornost – ne samo krivična odgovornost, kako norma nalaže, već i politička, društvena i moralna odgovornost – a to znači preuzimanje odgovornosti za političke odluke na polju tranzicione pravde koje nisu imale očekivane ishode i nedavanje obećanja koja se ne mogu održati. Tu najviše imam na umu predstavnike EU koji na regionalnom Forumu za tranziciju pravdu govore o transformativnom pristupu pravdi Evropske unije kako bi bili „zanimljiviji“ publici.

XIII FORUM ZA TRANZICIONU PRAVDU
U POSTJUGOSLOVENSKIM ZEMLJAMA

u organizaciji REKOM mreže pomirenja i Fonda za humanitarno pravo

21. i 22. decembar 2020.

REKOM
mreža pomirenja

21. decembar 2020.

14.00-15.30 **Panel II**

POLITIKE SEĆANJA I KOMEMORACIJE ŽRTAVA

Lejla Gačanica, Univerzitet u Mostaru/nezavisna istraživačica: Stvaranje pamćenja u podijeljenom bosanskohercegovačkom društvu

Sven Milekić, Univerzitet Mejnut: Hrvatska 2020: Narativ o pobjedniku koji oprašta

Jelena Đureinović, Univerzitet u Beču/Fond za humanitarno pravo: Industrija sećanja na ratove 1990-ih u današnjoj Srbiji: Gde su žrtve?

Stephanie Schwandner-Sievers, Univerzitet Bornemut: Memorijalizacija na Kosovu: Razmišljanje o principima tranzicione pravde iz etnografske perspektive

Moderatorka: Lea David, Univerzitetski koledž u Dublinu

II POLITIKE SEĆANJA I KOMEMORACIJE ŽRTAVA

Stvaranje pamćenja u podijeljenom bosanskohercegovačkom društvu

*Lejla Gačanica*¹⁷

Bosna i Hercegovina je u 2020. godini obilježila nekoliko važnih godišnjica, što je bila prilika da se uradi svojevrsni *presjek* stanja, sagleda način na koji se kolektivno pamćenje ovdje oblikovalo u posljednjih 25 godina. Unutar zvaničnih narativa o prošlosti, važno je analizirati kako se ovo društvo nosi sa ratom i stradanjima koji su se devedesetih godina dešavali na svim stranama. Da li smo napredovali u pomirenju i izgradnji povjerenja?

Sasvim je očito da je stanje u kojem se današnje bosanskohercegovačko društvo nalazi prožeto posljedicama rata. U svakom segmentu svakodnevnog života i političkog diskursa, iščitavaju se etničke podjele, suprotstavljene interpretacije prošlosti, pariteti. Javno sjećanje se etnički odvaja, počevši od obrazovanja, do memorijala i zvaničnih komemoracija. Isto vrijedi i za žrtve: dok ih jedna grupa obilježava, druga ih osporava. Osuđeni za ratne zločine u stopu prate narativ žrtava – u jednoj etničkoj grupi heroji, u drugoj zločinci. Manipulacija narativima o ratu uzastopno je primijenjeno političko sredstvo kreiranja javnog mnijenja, a negiranje, odobravanje i opravdavanje počinjenih zločina te selektivno prihvatanje pravde kontinuirano izazivaju napetosti u podijeljenom društvu. Cjelokupno društvo je zadržano u stanju permanentnog sukoba koje produžava patnju, ali sada drugim sredstvima.

Bosanskohercegovačko društvo nije sistemski pristupilo procesu suočavanja sa svojom prošlošću, a u okruženju u kojem se otvoreno slave ratni zločinci i institucionalno podstiču nacionalne podjele najviše su pogođene i zanemarene potrebe žrtava počinjenih zločina. Čak i u pravnom smislu, žrtve nisu jednake u BiH – njihov status i obim prava zavisi od dijela države u kojem žive. Žrtve su u ovoj zemlji još uvijek određene etničkim kriterijem. Njih ne određuje stradanje već etnička/nacionalna/religijska pripadnost. Još uvijek se čini dalekim poimanje da o apsurdnosti *hijerarhije* žrtava i pridržavanja

¹⁷ Lejla Gačanica je doktorandica pravnih nauka, pravna savjetnica i neovisna istraživačica. Oblasti njenog zanimanja su suočavanje sa prošlošću sa fokusom na kulturu sjećanja, ljudska prava, ustavno pravo.

monopola na žrtvovanje. Viktimoliški i herojski narativ se miješaju, smjenjuju, prepliću i za svaku grupu su uslovljeni gotovo do isključivosti – etničkom pripadnošću. Dehumanizacija se nastavila nakon završetka oružanog sukoba, i svoju podršku nalazi u mnogim segmentima Dejtonske države.

Kroz dvije godišnjice u 2020. godini, u nastavku će biti predstavljeni primjeri politika sjećanja i komemoracija žrtava u BiH.

25 godina srebreničkog genocida

Srebrenički juli 1995.godine je duboko utisnut u kolektivno pamćenje u BiH. Zbog zločina koji su pratili pad Srebrenice 11. jula 1995. godine, kada je ubijeno više od 8.000 Bošnjaka, do sada je osuđeno ukupno 47 osoba na više od 700 godina zatvora, a izrečene su i četiri doživotne kazne. Presudom Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju utvrđeno je da zločini počinjeni u Srebrenici, između ostalih, predstavljaju i zločin genocida.

Srebrenički genocid je odabrana trauma bošnjačkog naroda, dok vlasti Republike Srpske, entiteta u kome se Srebrenica nalazi, negiraju genocid i dovode u pitanje broj stradalih. Ovo dalje vodi umanjenju tragedije ali i porastu nacionalističke retorike. Ova praksa se nastavlja svakim lokalnim izborima, čime se i politizacija zločina nastavlja. Posljedice se pak ne zadržavaju na nivou političkih elita – spuštaju se u svakodnevni život, sprečavajući da odgovornost, razumijevanje ili empatija dotaknu tlo na kojem ponovo pokušavaju da žive *sve strane*.

Na Badnje večer 2020.godine, kolona vozila nosila je Badnjak kroz Srebrenicu, a pored Memorijalnog centra u Potočarima, u kojem su ukopane žrtve genocida, puštali su četničke pjesme, te pucali. Na Instagramu je 2020. godine objavljena fotografija devetorice dječaka osnovne škole u Srebrenici na kojoj poziraju sa podignuta tri prsta. Slika je nastala nakon završene priredbe u školi povodom školske krsne slave Sveti Sava, a ispod nje piše: „Brača četnici“. Učenica devetog razreda iste osnovne škole, koja nosi hidžab, napadnuta je dok se vraćala kući iz škole: djevojčicu su maltretirali zbog toga što je pokrivena. Rođendan Ratku Mladiću svake godine čestitaju iz Udruženja „Istočna alternativa“ Bratunac. Oni po Srebrenici stavljaju plakate sa Mladićevom slikom na kojima piše da se genocid nije desio. Paralelno sa komemoracijom u Srebrenici, isto udruženje je organizovalo događaj kojim je 11.6. obilježen kao dan pobjede i „oslobođenje Srebrenice“. Prekrajanje prošlosti je evidentno i u formiranju Komisije za istraživanje stradanja svih naroda u Srebrenici (2019).

U 2020. godini više ne govorimo o događajima u kojima učestvuju samo akteri i žrtve rata iz devedesetih. Pamćenje isključive etno-nacionalističke verzije prošlosti, uz poučak o neprevazilaženju iste, se očigledno uspješno prenio na generacije rođene poslije rata. Stoga se pitanje pamćenja – šta i kako pamtimo u podijeljenom društvu i državi – treba razumijevati izvan etničke perspektive, što u trenutnim politikama sjećanja izgleda apstraktno.

Osim negiranja genocida u Srebrenici mnogi drugi zločini se poriču – kako u pogledu odgovornosti tako i u pogledu osporavanja da su se uopšte desili. U cijeloj BiH možemo vidjeti: nazivanje javnih prostora prema osuđenim ratnim zločincima, isticanje fotografija i dodjela odlikovanja ratnim zločincima; održavanje memorijala te podizanje spomenika kojima se veličaju ratni zločinci; osnivanje i djelovanje udruženja i organizacija od strane ratnih zločinaca ili u vidu podrške ratnim zločincima; finansijska podrška osuđenim ratnim zločincima i njihovim porodicama iz javnih budžeta.¹⁸ Negiranje i veličanje presuđenih ratnih zločina u javnom diskursu je sveprisutno i normalizirano. Kultura nekažnjivosti ovdje slobodno živi.

25 godina od zaključenja Općeg okvirnog sporazuma za mir u Daytonu

Pitanje na koje još uvijek tražimo odgovor: *Kako nastaviti (živjeti) poslije konflikta?* Dejtonski mirovni sporazum je kompromis koji je BiH donio negativni mir, zarobivši sukobljene strane u konstitutivne narode postavljajući etnije/nacionalnost kao konstitutivni kriterij. Ovo se neminovno odrazilo na *mirovni* dio ovog sporazuma – svašta smo dobili sa mirovnim sporazumom ali mir ne. Podjele su zapravo institucionalizirane a ono što se možda očekivalo da će se desiti u procesu pomirenja – inicirano, vođeno i podržavano iznutra, je izostalo. Bilo je suviše optimistično očekivati to, imajući u vidu da su na vlasti političke elite koje propagiraju vrijednosti i ideologije iz devedesetih. Život u Dejtonskoj državi je život u interpretacijama prošlosti, baziranim na oprečnim tumačenjima istih događaja.

Politike sjećanja koje se razvijaju u bosanskohercegovačkom kontekstu, kao značajan nedostatak imaju isključivo prikazivanje svojih žrtava, zanemarujući stradanje drugih. To dugoročno ima za posljedicu podijeljena društva

¹⁸ Gačanica, L. and Finkeldey, C. *Calling war atrocities by their right name: regulating a ban on denial, trivialisation, justification or condonation of genocide, the holocaust, crimes against humanity or war crimes*. 2019, Forum Ziviler Friedensdienst and TRIAL International, Sarajevo.

sklona zloupotrebi sjećanja i stvaranju potencijala za nove sukobe.¹⁹ Pored politika sjećanja, koje zajedno sa Dejtonskim mirovnim sporazumom čine začarani krug, neminovno se nameće i pitanje reprodukcije sjećanja. Kako se gradi *naše* pristajanje na reprodukciju ovakvih sjećanja i šta je aktivna uloga u reprodukciji takvog sjećanja? Odsustvo samokritičkog bavljenja prošlošću u društvima u kojima su žrtve u bilo kojoj grupi marginalizirane je možda najznačajniji zajednički imenitelj u svim zvaničnim narativima o prošlosti u BiH.

Umjesto zaključka: javno sjećanje kao bojno polje

Selektivno javno sjećanje u BiH se odvija skoro u pravilu po obrascu pripadnosti - gotovo svi memorijali koji su podignuti širom BiH izražavaju jednostran (jednoetnički) pogled na događaj ili osobe koji obilježavaju, javljajući se „zaglušujućom šutnjom“.²⁰ Na svim stranama se ovakvi diskursi koriste za homogenizaciju svake od etničkih grupa. Prema podacima Centralne evidencije spomenika u BiH u poslijeratnoj BiH je podignuto više od 2.000 spomenika koji su posvećeni stradanju civila i/ili boraca u ratu u BiH. Spomenici prema namjeni su posvećeni 10.03% civilima, 64,49% vojnicima, 25.48% civilima i vojnicima.

Pored toga što su memorijali/spomenici reprezentivni duboko etnicizirane i selektivne verzije prošlosti, često se postojanje mjesta stradanja poriče i ne obilježava, sistemski sprečavajući komemoriranje žrtava. Spomenicima, naime, ne samo da obilježavamo verziju istine koje se želimo sjećati, već i brišemo one elemente prošlosti koje želimo zaboraviti. Zaboravljanje može biti smišljeni politički akt, ponovno ispisivanje istorije kako bi se dala podrška trenutnim odnosima moći. Otpor izgradnji spomenika ubijenoj djeci Prijedora kao i obilježavanje stradanja civila na Kazanima u Sarajevu samo su neki od primjera osporavanje stradanja van određene etničke grupe.

Kreatori službenih sjećanja etabliraju narative oslobođene kritičke kulture sjećanja, zazivajući novi rat dok se žrtve zloupotrebljavaju za dnevno-političke svrhe, sve do komercijalizacije. Sablasni su primjeri komemoracija koje nerijet-

19 Moll, N. *Sarajevska najpoznatija javna tajna: Suočavanje sa Cacom, Kazanima i zločinima počinjenim nad Srbima u opkoljenom Sarajevu, od rata do 2015.* 2015, Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo.

20 Bergholz, M. *Nasilje kao generativna sila – Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici.* 2018, Buybook, Sarajevo/Zagreb.

ko bivaju otete žrtvama i pretvorene u platforme za političke govore, okvire za kolektivno (nacionalno) sjećanje. Ili pak podizanje spomenika lišenih suštine, poput spomenika miru u Srebrenici - mesingane skulpture na postamentu u vidu podlaktica ruku, čije šake na dlanovima drže planetu Zemlju i na kojoj zagrljeno stoji četvero djece. U gradu koji uporno negira genocid.

Riječima Aleida Assmann, sjećanja, individualna i kolektivna, su i opasna i neophodna za preživljavanje jer čine sredstvo za podjarivanje nasilja kao i sredstvo pacifikacije i prevencije nasilja²¹. U postojećim konstelacijama odnosa unutar politika sjećanja te individualnih sjećanja, imajući u vidu neumitni uticaj vremena, moramo se zapitati šta će se pamtili (i gdje) kada više ne bude nosilaca ličnog sjećanja na stradanja?

Hrvatska 2020: Narativ o pobjedniku koji opršta

Sven Milekić²²

Hrvatska službena politika sjećanja na ratove 1990-ih je u 2020. godini je s jedne strane doživjela ograničeni napredak, dok se s druge strane dominantni nacionalistički narativ dodatno usidrio u komemorativnim praksama. Iako se hrvatska politika sjećanja već desetljećima uglavnom fokusira na svega nekoliko izdvojenih događaja – prvenstveno na obilježavanje operacije „Oluja“ i pad Vukovara – ove godine su ti događaji poprimili djelomično drugačiji karakter.

Dominantna politika sjećanja u Hrvatskoj zasniva se na jednoj, jedva prikriivenoj, etnonacionalističkoj matrici koja Hrvatsku, odnosno njezinu suverenost i državnost, vidi kao vrijednost po sebi. Nacionalistički karakter je vidljiv po tome što se činjenica postojanja nezavisne Hrvatske pripisuje pobjedi u ratu, koja samim time predstavlja osnivački mit te države. Činjenica da je Hrvatska svoju punu nezavisnost izborila u ratu, čini taj Domovinski rat – kako se službeno zove u Hrvatskoj – svojevrsnim nacionalističkim tabuom. Etnički karakter Domovinskog rata vidljiv je u tome što se taj sukob gotovo isključivo vidi kao konačna bitka u „višestoljetnoj težnji Hrvata za vlasti-

21 Asman, A. *Duga senka prošlosti*. 2011, XX Vek, Beograd.

22 Sven Milekić je stipendist Irske zaklade za znanost i doktorand povijesti na Sveučilištu Maynooth u Irskoj. U sklopu svojeg doktorskog istraživanja, bavi se stvaranjem i razvojem veteranskih udruga u Hrvatskoj te načinom na koje su formirale dominantni narativ o ratu 1990-ih.

tom državom". Prema tom dominantnom i službenom narativu, Hrvatska vidi sebe ujedno pobjednikom i žrtvom Domovinskog rata, čime objedinjuje uloge koje ni jedna druga postjugoslavenska država nije uspjela – osim dijelom Kosovo.

Prema dihotomiji žrtve i pobjednika, istaknuto mjesto zauzimaju obljetnice pada Vukovara i vojno-redarstvene operacije „Oluja“. Vukovar predstavlja mjesto gdje su branitelji i građani Vukovara portretirani kao heroji i žrtve koji su se 3 mjeseca odupirali višestruko jačem i mnogobrojnijem neprijatelju – kao hrvatska verzija teksaškog Alama. Pri obilježavanju Vukovara naglašavaju se brojne patnje i stradavanja vojnika i civila, razaranje grada, kao i mjeseci koje su neki od zarobljenih vojnika i civila proveli u logorima i zatvorima u Srbiji.

S druge strane, Knin obilježava pobjedu koja je de facto prekinula rat u Hrvatskoj. Tu se naglašava hrabrost i odlučnost hrvatskih branitelja – vojnika – kao i dobro planiranje državnog i vojnog vrha. Operacija „Oluja“ se tako prezentira kao najveća pobjeda Hrvata u povijesti, iako je Hrvatska vojska pobijedila višestruko slabijeg i nemotiviranog neprijatelja – Vojsku Republike Srpske Krajine. „Oluja“ također označava povratak hrvatskih izbjeglica u svoje domove i sprječavanje „nove Srebrenice“ nad bošnjačkim stanovništvom Bihaća. Srpske civilne žrtve ubijene tijekom i neposredno nakon operacije – nekoliko stotina njih – ili su prešućene ili uzgredno spomenute kao kolateralna šteta koja ide na dušu krajiških vlasti. Međutim, čak i kad tvrde da je promocija žrtava „Oluje“ velikosrpska propaganda, hrvatski nacionalisti su svjesni tih žrtava. Dugogodišnje rasprave su uvele srpske žrtve iz „Oluje“ u mainstream hrvatske politike sjećanja. Može se reći da su hrvatski građani svjesni njihovog postojanja, ako iz ničeg drugog, onda iz kolektivnog pamćenja pljačke, paleži i uništenja tjednima i mjesecima nakon operacije.

Po preuzimanju vladajuće Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) i Vlade, hrvatski premijer Andrej Plenković našao se između nastavka svoje, relativno umjerene konzervativne struje i radikalizirane i histerično antikomunističke politike sjećanja koju je izgradio njegov prethodnik Tomislav Karamarko. Plenkovićev stil vladanja i politička ideologija se najbolje može opisati kao svojevrsna kombinacija Sanaderove, proeuropske i moderne kršćansko-demokratske opcije, i hrvatocentrične Tuđmanove opcije. Plenković tako zagovara Hrvatsku suverenost i državnost kako ju je vidio Tuđman, po kojoj je sama

činjenica postojanja država – a ne ono što bi ta država trebala predstavljati - najvažnija činjenica, sa Sanaderovim fokusom na euroatlantske integracije i pripadanje europskoj obitelji.

Zbog pragmatičnosti oko političkog koaliranja sa srpskom manjinom, Plenković je još više nominalno zaokrenuo prema centru, s određenim pozitivnim koracima u procesu pomirenja. Plenković je zapravo odmah po dolasku na poziciju premijera 2016. godine krenuo sa svojevrsnom deradikalizacijom obilježavanja „Oluje“ i izolacijom ekstremizma. Mada se odbio izravno suočiti s rastućim desnim radikalizmom koji počiva na oživljavanju ustaškog pokreta, Plenković je 2020. odlučio dodatno primiriti strasti oko „Oluje“. Tako je na prošlogodišnjem obilježavanju „Oluje“ u Kninu sudjelovao i potpredsjednik Vlade Boris Milošević, iz redova Samostalne demokratske srpske stranke (SDSS), službenog reprezentanta srpske manjine u Hrvatskoj. Samo obilježavanje „Oluje“ u Kninu je bilo lišeno sadržaja, zadržavajući se na razini ispraznih protokola. Milošević nije govorio na proslavi, nego je isključivo sudjelovao svojim prisustvom. Kao dio tog sudjelovanja, Milošević je na Facebooku podijelio priču koja je uključivala njegovo osobno sjećanje na „Oluju“. Kao Srbin koji je cijeli rat proveo na teritoriju pod kontrolom Hrvatske, Milošević je iznio jednu kompleksnu priču o „Oluji“, koja objedinjuje i iskustvo djeteta čiji je otac na frontu na, uvjetno rečeno, hrvatskoj strani i smrt bake koje je ostala u Krajini i tako doživjela tragičnu sudbinu više stotina, uglavnom starijih, srpskih civila. U Miloševiću su se tako na interesantan način ispreplele te ideal-tipske uloge heroja i žrtve, objedinjene u etničkom Drugom, hrvatskom Srbinu. Osim Miloševića, slično kontrastno sjećanje – suprotno dominantnom narativu koji Srbima pripisuje drugačije uloge – podijelila je njegova kolegica iz SDSS-a, Draga Jeckov. Ona je u Saboru ispričala svoje osobno iskustvo kada je kao dijete izbjegla iz Krajine u nepreglednim kolonama. Zbog svojeg javnog nastupa, Jeckov je morala otprijeti salvu šovinističkih uvreda od pojedinih saborskih zastupnika, kao i momentalnu hajku po društvenim mrežama i desnim medijima.

Međutim, nije se stalo samo na tome. U svojem govoru na kninskoj tvrđavi, Plenković je opet spomenuo srpske civilne žrtve. Prvo je pobrojao sva opća mjesta hrvatskog nacionalizma što se tiče rata 90-ih. Ova perspektiva građena je na pobjedi u obrambenom ratu; pobjeda kao pobjeda nad velikosrpskom politikom Slobodana Miloševića u Hrvatskoj i Bosni. Po Plenkoviću je operacija bila nužna i neizbježna te je dovela do mira u regiji, pa je tako opravdana iz pacifističke perspektive. Nadalje, u svojem govoru, Plenković

se bavio ulogom pobjednika u ratu. Tako je naglasio kako je Hrvatska u tom ratu pobijedila, ali da svaki „pobjednik mora znati praštati, kako ne bi sijao klice budućih zala“ – što Hrvatska po njemu ne želi. Plenković je tako izjavio žaljenje zbog svih žrtava, pa i srpskih civila. Mada je na prvom mjestu naglasio zločine nad Hrvatima, izrazio je žaljenje nad žrtvama srpske nacionalnosti koje „bacaju ljagu“ na legitimnu operaciju. Plenković je konstatirao kako odbjegli Srbi vide operaciju „Oluja“ kao isključivo veliki egzodus, ne percepirajući njezinu kompleksnu prirodu. Uz sav pijetet, premijer je ipak posegnuo za jednom notornom laži kada je ustvrdio kako je puno učinjeno za povratak Srba. Svatko tko je pratio pretpristupne pregovore Hrvatske zna koliki je EU pritisak izvršila na Hrvatsku kako bi zadovoljila neke minimume vezane za povratak Srba. Uprkos tome, Plenković je ipak priznao da postoje neki problemi u povratku Srba i njihovoj punoj integraciji, te je obznanio kako država radi na uklanjanju tih problema.

Međutim, naglasio je, sve ovo „ne dovodi u pitanje legitimnost i pravednost Domovinskog rata“, niti umanjuje pobjedu postignutu u „Oluji“. On je objasnio kako se priznavanjem zločina – kao izoliranog incidenta – prikazuje „velikodušnost i humanost pobjednika“ koji žali zbog svakog zločina. Ovakvim pristupom, bez obzira na priznanje žrtava koje su priznali i mnogi državnici prije Plenkovića (Mesić, Račan, Sanader, Milanović, Josipović), zapravo se ništa novo ne priznaje. Priznavanje žrtava u ovom okviru ne mijenja temeljnu strukturu hrvatskog nacionalizma. Ovime Hrvatska učvršćuje narativ o pobjedniku koji sad, s moralno superiorne pozicije, daje ruku pobijeđenom i moralno inferiornijem. Hrvatska je pružila svoju ruku da bi osigurala nacionalno jedinstvo, u tom smislu proširujući Tuđmanovu ideju svehrvatske pomirbe, koja premijeru treba za većinu u Saboru. U tom smislu, Plenković nije propustio i u toj situaciji pozvati predstavnika Srba da osudi zločine nad Hrvatima. Naznačio je doduše potrebu istraživanja činjenica oko svih ubijenih i nestalih, što vodi prema pravoj pomirbi. Na sličnom tragu je potpredsjednik Vlade i Ministar branitelja Medved sudjelovao na obilježavanju zločina u selu Grubori, jednom od mjesta zločina u „Oluji“. Iako je riječ o ministru koji ima izrazito problematične stavove o ratu 90-ih – a još više o Drugom svjetskom ratu – njegovo prisustvo na komemoraciji u Gruborima je predstavljalo određeni napredak u priznavanju postojanja zločina koji se ne može opravdati.

Sličan format komemoracije je primijenjen na Vukovaru, s razlikom da ovdje ulogu civilnih žrtava zauzimaju Hrvati. Milošević je također sudjelovao

u Koloni sjećanja i izrazio žaljenje, dok je ceremonijom i dalje dominirao isti oblik obilježavanja kao u prethodnim godinama. U Vukovaru je Vlada išla na povlađivanje nacionalističkim strastima i u situaciji pandemije organizirala obilježavanje. Prije toga je proglasila 18.11. državnim praznikom i neradnim danom, potez koji je čak i na dijelu desnice doživljen s negodovanjem. Mada su govori bili nešto suzdržaniji u Vukovaru, Vlada nije krenula u ozbiljnije propitivanje dominantnog narativa koji redovito zaobilazi srpske žrtve iz Vukovara, one iz 7. i 8. mjeseca 1991. godine.

U tom smislu, kada podvučemo crtu, određeni napredak je napravljen: naglašeno je da je bilo srpskih žrtava i da su one nevine. Da je potrebno pomirenje i mirniji ton, kao i to da je samo obilježavanje „Oluje“ deradikalizirano. S druge strane, ovakvo obilježavanje „Oluje“ je politička i simbolička pobjeda hrvatskog nacionalizma, koji počinje ličiti svojim rođacima na Zapadu. Prema riječima teoretičara nacionalizma Siniše Maleševića, pogrešno je percipirati kako je u Hrvatskoj nacionalizam jak jer je agresivan. Naprotiv, Malešević tvrdi kako je u Hrvatskoj nacionalizam slab, jer mora posezati za opresijom da bi funkcionirao. S druge strane, države Zapada, poput npr. Danske, imaju ukorijenjeni nacionalizam koji funkcionira po postavkama banalnog nacionalizma. Hrvatska tako pokušava integrirati srpsku percepciju u dominantan narativ o ratu koji sama godinama zagovara, bez njegovog ozbiljnog propitivanja. To je narativ o pobjedniku koji zna praštati, kako bi se postiglo svenacionalno zajedništvo i izbjegli budući sukobi – a samim time i ozbiljna rasprava o postavkama tog nacionalizma.

Industrija sećanja na ratove devedesetih u Srbiji: Gde su žrtve?

Jelena Đureinović²³

Industrija sećanja, kao *memory industry*, odnosi se na proizvodnju i prodaju suvenira, na zabavu, turizam i kič vezan za prošlost. U širem smislu, ona zapravo obuhvata muzeje, arhive, groblja, godišnjice, spomenike, festivale i, naposletku, i studije sećanja.

Postoji još jedno značenje industrije sećanja, kao *industry of memory*, kako je definiše Viet Thanh Nguyen u svojoj knjizi o sećanju na rat u Vijetnamu.²⁴ U ovom smislu, industrija sećanja predstavlja eksploataciju sećanja kao strateškog resursa i ona je znak i proizvod moći, kojoj i služi. Ona se odnosi na ceo mehanizam proizvodnje i distribucije sećanja, uključujući ideološku pozadinu ali i materijalne, odnosno finansijske uslove koji je omogućavaju. Industrija sećanja zasniva se na nejednakosti u moći i u tome što isključuje različite grupe. Na primeru rata u Vijetnamu, Viet Thanh Nguyen ukazuje na nejednakost između Sjedinjenih Američkih Država i Vijetnama u mogućnosti distribucije svojih narativa i uticaju. Monopol industrije sećanja, poput onog koji SAD imaju na globalnom nivou, stvara nepravedno sećanje i zaborav umesto pravednog sećanja za koje se ovaj autor zalaže.

Razmatranja o industriji sećanja i strukturama moći mogu da se primene i na kontekst unutar jedne zemlje poput današnje Srbije. Dominacija master narativa o ratovima devedesetih, stub zvanične politike sećanja, gradi se i kroz kulturnu produkciju poput filmske proizvodnje i izdavaštva. Pristup resursima i sredstvima proizvodnje ove kulturne industrije naravno nije jednak već je ograničen na one koji promovišu hegemonu diskurse o prošlosti. Ova kulturna produkcija koja služi industriji sećanja i distribuira dominantne narative do najšireg stanovništva karakteristična je za poslednjih pet godina. Rat na Kosovu i NATO bombardovanje SR Jugoslavije ključne su tačke politike sećanja i tema masovne proizvodnje medijskih i drugih sadržaja.

---

23 Jelena Đureinović je postdoktorantkinja na Univerzitetu u Beču i koordinatorka programa memorijalizacije u Fondu za humanitarno pravo. Njen trenutni istraživački projekat bavi se vezama između populizma i sećanja i ispituje politike sećanja u savremenim autoritarnim demokratijama poput Srbije.

24 Viet Thanh Nguyen, *Nothing Ever Dies: Vietnam and the Memory of War* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2016).

Tokom prve decenije nakon pada Slobodana Miloševića nije postojala neka jasna politika sećanja na ratove devedesetih. Iako je bilo polaganja venaca povodom godišnjica i davanja izjava, državne vlasti su se više fokusirale na reviziju Drugog svetskog rata i socijalističke Jugoslavije nego na devedesete. Istovremeno se političke elite nisu ogradile od politika koje su vodile ratove tokom devedesetih godina i izostalo je otvoreno priznanje odgovornosti Srbije i patnje nesrpskih žrtava. Takođe, Socijalistička partija Srbije se veoma brzo vratila kao jedna od najjačih političkih stranaka u zemlji.

Nakon dolaska na vlast Srpske napredne stranke 2012. godine, ratovi devedesetih uz Drugi svetski rat postaju centralna tačka politike sećanja. Državne vlasti uzimaju upravo činjenicu da nije postojao veliki fokus na ratove devedesetih pre njih kao temelj za izgradnju svog političkog legitimiteta i za povlačenje crte između sebe i svojih prethodnika. SNS režim postaje taj koji vraća ponos srpskom narodu uz diskurs da su Srbi ranije bili prisiljeni da se stide svojih heroja i žrtava iz ratova devedesetih, dok sada konačno smeju i mogu ponosno da se sećaju. Legitimitet sadašnjih vlasti gradi se upravo na tome da su oni ti koji stvaraju industriju sećanja.

Srpski heroji i žrtve glavna su okosnica državne politike sećanja koja se bazira na populističkom diskursu o slavnoj prošlosti i nacionalnom ponosu i koja od ratova devedesetih pravi slavnu prošlost. Heroji su srpske oružane snage, uključujući i osuđene ratne zločince, a jedine žrtve koje postoje u ovoj kulturi sećanja su srpske.

Od 2015. godine pojavljuju se centralne manifestacije i svečane akademije kao komemorativne prakse o događajima iz ratova devedesetih poput operacije „Oluja“, početka NATO bombardovanja i takozvane bitke na Košarama iz 1999. godine. Na ovim manifestacijama govore Aleksandar Vučić, Milorad Dodik i, sada pokojni, patrijarh Irinej, uz Srpsku pravoslavnu crkvu i Vojsku Srbije kao neizostavne aktere komemorativnih praksi. Govore prati program koji uključuje rekonstrukcije događaja, poput inscenirane kolone izbeglica na mostu u Sremskoj Rači u avgustu 2020. godine, poezija, pozorišne predstave, folklor i svedočenja učesnika – pripadnika vojske ili žrtava. U periodu oko godišnjica događaja iz ratova 1990-ih poput „Oluje“ ili NATO bombardovanja, državne svečanosti prati velika količina informacija o samim dešavanjima u medijima, koja je veća nego ikada ranije. Na internet stranicama RTS-a dan po dan mogu da se prate događaji uz fotografije, video materijale iz ratova i komentare.

Državne institucije uz pomoć javnog servisa ozbiljno ulažu u industriju sećanja i njenu dostupnost najširem stanovništvu Srbije. Povodom godišnjica prave se i emituju dokumentarni filmovi dok se komemoracije prenose uživo na RTS-u i YouTube-u. Neke komemoracije su putujuće ili se istovremeno održavaju širom zemlje pa nisu više ograničene na određena mesta sećanja ili glavni grad. Povodom 20. godišnjice NATO bombardovanja, RTS je svako veće emitovao dokumentarne filmove o bombardovanju, kao i o borbama na Košarama i Paštriku. Ovi filmovi dostupni su i na YouTube-u i imaju od 1,5 do 5 miliona pregleda, a gledanost im je bila izuzetno velika i kada su premijerno prikazani na televiziji. Ovo je posebno slučaj sa filmom *Ratne priče sa Košara*, u koprodukciji RTS-a sa Ministarstvom odbrane, koji ima skoro 5 miliona pregleda na YouTube-u i imao je rekordnu gledanost kada je prvi put emitovan na RTS-u. Pored filmova, mnoge televizije pravile su svakodnevne emisije posvećene NATO bombardovanju i Košarama, a tokom 2019. godine održano je i nekoliko izložbi o NATO bombardovanju.

Izdavačka delatnost Ministarstva odbrane kroz njegovu izdavačku kuću Odbrana je u službi politike sećanja i proizvodnje herojskih mitova o ratovima devedesetih. Pored različitih monografija o vojnoj istoriji, Odbrana objavljuje ediciju *Ratnik sa memoarskom literaturom o ratu na Kosovu*, uključujući i knjige sećanja na borbe na Košarama i Paštriku ali i sećanja na rat osuđenih ratnih zločinaca poput Dragoljuba Ojdanića i Nebojše Pavkovića.

Slučaj Bitke na Košarama pokazuje nam uspešnost populističkih narativa i državne industrije sećanja, ne samo zbog izuzetno velike gledanosti filmova o ovim borbama tokom rata na Kosovu. Na ulicama širom Srbije mogu se videti majice sa motivom „heroja sa Košara“, kao i murali oslikani na zidovima u nekoliko gradova. Navijačke grupe prihvatile su mit o herojima sa Košara kao svoj, pa perpetuiraju industriju sećanja svojim koreografijama na tribinama i daljom proizvodnjom majici. Uz sve ovo treba imati u vidu da je bitka na Košarama do pre nekoliko godina bila potpuno nepoznata većini stanovništva u Srbiji, dok državni akteri nisu počeli sa proizvodnjom sećanja na ove borbe i njihove učesnike.

Gde su žrtve u ovoj industriji sećanja? Odgovor je jednostavan – u ovom kontekstu postoje samo srpske žrtve. Jedini način da dođe do javnog priznanja žrtava srpskih snaga je da ono služi nekim političkim svrhama. Tako je Aleksandar Vučić ustao za minut ćutanja za albanske žrtve sa Kosova, ali se to desilo tokom jednog sastanka iza zatvorenih vrata. Istovremeno je na otkri-

vanje još jedne masovne grobnice krajem 2020. godine reagovao skretanjem pažnje na srpske žrtve sa Kosova i njihove grobnice.

Dužnost sećanja postala je centralni diskurs službene politike sećanja u Srbiji, ali se ona odnosi isključivo na srpske žrtve i heroje, gde spadaju i počinioci ratnih zločina nad nesrpskim stanovništvom tokom oružanih sukoba devedesetih godina. U takvoj politici sećanja gde su ratni zločinci heroji, nemoguće je javno i iskreno priznanje njihovim žrtvama.

XIII FORUM ZA TRANZICIONU PRAVDU
U POSTJUGOSLOVENSKIM ZEMLJAMA
u organizaciji REKOM mreže pomirenja i Fonda za humanitarno pravo

21. i 22. decembar 2020.

REKOM
mreža pomirenja

22. decembar 2020.

10.30-12.15 Panel III

PITANJE NESTALIH - PRIORITET REGIONALNE SARADNJE

Manfred Nowak, Univerzitet u Beču:
Prisilni nestanci u bivšoj Jugoslaviji

Ivan Jovanović, rukovodilac UNDP projekata o suđenjima za
ratne zločine i traganje za nestalima u regionu:
Izazovi u traganju za nestalima u regionu

Ivan Grujić, predsednik Komisije Vlade Republike Hrvatske za
zatočene i nestale 1993-2016:
Iskustvo u traganju za nestalim osobama, s osvrtom na saradnju u
regiji i saradnju sa međunarodnim organizacijama

Nataša Kandić, osnivačica Fonda za humanitarno pravo i
koordinatorka REKOM mreže pomirenja:
Politička odlučnost, činjenice i širenje empatije – slučaj Kosova

Moderator: Thomas Osorio, ekspert za tranziciju pravdu u zemljama bivše Jugoslavije

III PITANJE NESTALIH - PRIORITET REGIONALNE SARADNJE

Nestanci u bivšoj Jugoslaviji

Manfred Nowak²⁵

Dolaze noću, teško naoružani, neki u uniformama, neki ne, nose maske i nasilno ulaze u vaše domove. Traže vaše sinove, izvlače ih iz kreveta, primoravaju da se obuku i odvođe ih u automobilu bez registarskih tablica. Prestravljeni ste, pokušavate da saznate ko su oni i šta će se desiti vašim sinovima. Sledećeg dana, raspitujete se u policijskim stanicama ili kasarnama u okruženju, ali čini se da niko ne razume šta hoćete: „Vaši sinovi nisu ovde!!!“.

Ovo je opis tipičnog scenarija po kome su se **prisilni nestanci** dešavali u Argentini, Čileu, Urugvaju i drugim **vojnim diktaturama Latinske Amerike** tokom 1970-ih. U realnosti, nestale osobe su držane na tajnim mestima zatočenja, obično su mučene kako bi se iznudile određene informacije, a kasnije ubijane i sahranjivane u masovnim grobnicama ili bacane u okean iz „aviona smrti“. Vlasti su se, međutim, pravile da ne znaju ništa o njihovoj sudbini i o tome gde se oni nalaze i poricale svaku odgovornost. Žrtve ovih teških kršenja ljudskih prava su na prvom mestu nestale osobe, ali i njihove **porodice**, koje obično ne gube nadu, traže svoje voljene svim sredstvima i prisiljeni su da žive s ovom nesigurnošću, između nade i očaja, mnogo godina.

Ujedinjene nacije reagovala su 1980. godine osnivanjem **Radne grupe za prisilne ili nedobrovoljne nestanke**, prve tematske specijalne procedure Komisije za ljudska prava Ujedinjenih nacija, i usvajanjem **Međunarodne konvencije o zaštiti svih lica od prisilnih nestanaka** 2006. godine. Član 2 definiše nestanak kao „hapšenje, pritvaranje, otmicu ili bilo koji drugi oblik lišavanja slobode od strane državnih organa ili lica ili grupe lica koja postupaju po ovlašćenju, uz podršku ili saglasnost države, nakon čega se odbija da se prizna lišavanje slobode ili se skriva sudbina nestalog lica ili mesto na kome se ono nalazi, čime se takvo lice stavlja van zaštite zakona.“

²⁵ Manfred Nowak je bivši specijalni izvestilac Ujedinjenih nacija za torturu, ekspert za prisilne nestanke i sudija Specijalnog veća za ljudska prava u BiH. Profesor je Međunarodnog prava i Ljudskih prava na Univerzitetu u Beču.

Godine 1993. izabran sam za jednog od pet članova Radne grupe UN-a. Grupa je primila više hiljada prijava od porodica, udruženja porodica i drugih nevladinih organizacija iz Latinske Amerike, ali i iz mnogih drugih zemalja širom sveta, pre svega iz Šri Lanke, Iraka i Maroka.

Grupa je takođe primila hiljade prijava od porodica i nevladinih organizacija iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Kako se Radna grupa ne bavi vojnicima nestalim u borbi i drugim osobama za koje nije nadležna u vreme međunarodnog oružanog sukoba (potraga za njima je primarno u nadležnosti MKCK), Radna grupa je predložila, a Komisija prihvatila da 1994. godine započne „**Specijalni proces za nestale osobe na prostoru bivše Jugoslavije**“. Imenovan sam da započnem mandat u proleće 1994. godine i sprovedem svoju prvu **misiju utvrđivanja činjenica** u Zagebu, istočnoj Slavoniji i Sarajevu u julu 1994. godine. U **Hrvatskoj**, oružani sukob između Srba koji su živeli na području Krajine, podržanih od strane Jugoslovenske narodne armije (JNA), i novonastale države Hrvatske, kao i operacije etničkog čišćenja hrvatskih civila koji su živeli na području Krajine, većinski nastanjenom Srbima, od strane srpskih paramilitarnih grupa, datira od 1991. godine, a mirovne snage UN-a (**UNPROFOR**) uspostavljene su 1992. godine, kako bi sprečile dalje nasilje i etničko čišćenje. U to vreme sam primio informacije o skoro 3000 slučajeva nestalih osoba u Istočnoj i Zapadnoj Slavoniji, kao i iz sektora Sever i Jug (deo oko Knina) većinski srpskog područja Krajine. U **Bosni i Hercegovini (BiH)**, rat i operacije etničkog čišćenja započeli su u aprilu 1992. godine i bili su u toku kada sam započeo mandat i svoju potragu za približno 20.000 nestalih osoba, uglavnom Muslimana (Bošnjaka), ali i bosanskih Hrvata i bosanskih Srba. Imao sam podršku UNPROFOR-a, koji je bio klasična mirovna misija „Plavih šlemova“ sa lakim naoružanjem, samo za samoodbranu, koji je međutim delovao u okruženju intenzivnog oružanog sukoba između Armije Bosne i Hercegovine, snaga bosanskih Srba, podržanih od strane JNA, i snaga bosanskih Hrvata podržanih od strane Hrvatske vojske, kao i mnogih paramilitarnih grupa.

Moj mandat je bio **humanitarnog karaktera**, naime, da rasvetlim sudbinu i lokacije do 30.000 nestalih osoba na teritoriji bivše Jugoslavije. Ovo znači da sam bio uključen u **pregovore** između udruženja porodica nestalih osoba, poput „Majki Vukovara“ ili kasnije „Majki Srebrenice“ s jedne, i vojnih i civilnih vlasti svih strana s druge strane. Sve strane u Hrvatskoj i BiH su **osnovale specijalne komisije za nestale osobe**, i ja sam se uključio u pregovore između njih sa ciljem razmene zatočenika i posmrtnih ostataka. Uskoro je postalo jasno da je većina nestalih osoba ubijena u operacijama etničkog čišćenja i da

će biti pronađena u približno **300 masovnih grobnica** koje smo identifikovali pomoću satelitskog nadzora. Tokom 1995. godine, vojna situacija je značajno promenjena akcijama Hrvatske vojske „Bljesak“ i „Oluja“, kojima su tri od četiri sektora Krajine pod kontrolom Srba vraćena u nadležnost Hrvatske, i tako olakšala napredak kombinovanih bošnjačko-hrvatskih oružanih snaga protiv snaga bosanskih Srba u severozapadnom delu BiH. S druge strane, napad snaga bosanskih Srba na bošnjačke enklave Srebrenicu i Žepu u julu, koji je prepoznat kao **prvi genocid u Evropi posle nacističkog Holokausta**, i granatiranje sarajevske pijace u avgustu konačno su naveli Vladu SAD na čelu sa Billom Clintonom da reaguje davanjem dozvole za vazdušne napade NATO-a na vojnu infrastrukturu bosanskih Srba, time olakšavajući Dejtonski mirovni sporazum za BiH i Temeljni sporazum o istočnoj Slavoniji iz decembra 1995. godine. Kasnije uspostavljena **Prelazna uprava za istočnu Slavoniju (UNTAES)** je sa prethodnim dovela do **mirovne akcije u Bosni i Hercegovini** sa 60.000 teško naoružanih vojnika pod komandom NATO-a (IFOR), 1.700 oficira policije UN i mnogim civilnim akterima koordinisanim od strane Visokog predstavnika za BiH.

Nakon posete Vukovaru, Srebrenici i području oko Prijedora u Republici Srpskoj i delovima BiH gde su Hrvati bili većinsko stanovništvo u januaru i februaru 1996. godine i nakon mnogo pregovora sa svim stranama u regionu, odlučio sam da moram da radikalno **promenim metode svog rada**, ako hoću da imam stvaran uticaj na potragu za nestalim osobama. U izveštaju Komisiji za ljudska prava UN-a iz marta 1996. godine (UN Doc E/CN.4/1996/16), predložio sam da započnemo sveobuhvatan **forenzički program iskopavanja masovnih grobnica**, ekshumacije posmrtnih ostataka osoba sahranjenih u ovim grobnicama, njihove identifikacije svim metodama obdukcije i povezivanje ovih rezultata sa sveobuhvatnom *ante-mortem* bazom podataka koja bi bila zasnovana na razgovorima sa porodicama nestalih. U idealnom slučaju, DNK analiza bi učinila ovaj zadatak mnogo lakšim, ali ona je u to vreme još uvek bila veoma skupa forenzička metoda za koju Ujedinjene nacije nisu bile voljne da obezbede sredstva iz budžeta. Zatim sam predložio osnivanje **Međunarodne komisije za nestale osobe** na najvišem nivou, u čijem bi radu učestvovali predstavnici države BiH, Federacije BiH, Republike Srpske, Republike Hrvatske, Savezne Republike Jugoslavije (Srbija i Crna Gora), Visoki predstavnik, ombudsman BiH, UNTAES, MKCK i ja.

Nažalost, Komisija za ljudska prava UN-a je na ove predloge reagovala mlako, ali su me svakako ovlastili da započnem program forenzičkih aktivnosti

i osnujem dobrovoljne fondove. Uz podršku Finske, Holandije, Francuske, Evropske unije i Instituta za ljudska prava Ludwig Boltzmann u Beču, započeo sam *Ante-mortem* bazu podataka, a tim od **22 finska forenzička eksperta** započeo je **ekshumacije** u okolini Srebrenice. Međutim, usled nedostatka podrške Visokog predstavnika (Carla Bildta) i IFOR-a da garantuje neophodnu bezbednost našim forenzičkim stručnjacima i čuva masovne grobnice, uskoro smo morali da obustavimo ovaj projekat, ali smo nastavili da saradjujemo kroz forenzički rad pod pokroviteljstvom tužioca Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (MKTJ), Richarda Goldstonea.

U julu 1996. godine, na samitu grupe G7 u Lionu, **predsednik SAD Bill Clinton** prihvatio je moj predlog o međunarodnoj komisiji, najavivši formiranje „međunarodne *blue-ribbon* komisije za nestale u bivšoj Jugoslaviji“, koja je uskoro realizovana kao „**Međunarodna komisija za nestale osobe u bivšoj Jugoslaviji**“ (ICMP). Uz finansijsku podršku SAD, ICMP je održala prvi sastanak u oktobru u Ženevi. Učestvovao sam na ovom sastanku kao specijalni savetnik i zalagao se da **ekshumacije** budu važan deo budućeg rada Komisije. Već u novembru, ICMP je otvorila kancelariju u Sarajevu i uskoro započela sa pregovorima između svih strana, kao i sa sveobuhvatnim programom iskopavanja masovnih grobnica i ekshumacijom posmrtnih ostataka. ICMP i dalje postoji, bila je uspešna u slučajevima zasad više od dve trećine nestalih osoba, koje su pronađene, ekshumirane, identifikovane i sahranjene u pojedinačnim grobnicama ili na mestima sećanja, poput groblja u Srebrenici i memorijalnog kompleksa blizu nekadašnje kasarne holandskog bataljona UNPROFOR-a u Potočarima.

S obzirom na ovakav razvoj događaja, u proleće 1997. godine sam formalno **podneo ostavku** na funkciju nezavisnog eksperta zaduženog za „Specijalni proces za nestale osobe“, ali sam nastavio da podržavam potragu za nestalim osobama kao direktor **Instituta za ljudska prava Ludwig Boltzmann** razvijajući *Ante-mortem* bazu podataka o svim nestalim osobama u Srebrenici. Pošto me je početkom 1996. godine Komitet ministara Saveta Evrope imenovao za jednog od osam međunarodnih sudija **Doma za ljudska prava Bosne i Hercegovine**, osnovanog Aneksom 6 Dejtonskog mirovnog sporazuma, osam godina sam svakog meseca putovao u Sarajevo i nadgledao rad naših timova u Sarajevu, Tuzli i Mostaru. U sudu smo se bavili pojedinačnim pritužbama na kršenja ljudskih prava u državi BiH i njena dva entiteta, koja su se navodno desila nakon stupanja na snagu Dejtonskog mirovnog sporazuma 14. decembra 1995. godine. To znači da nismo imali mandat da odlučujemo o etničkom

čišćenju, prisilnim nestancima, torturi, silovanju i ubistvima osoba za vreme oružanog sukoba. Međutim, mnogi članovi porodica žrtava uložili su pritužbe zbog toga što Republika Srpska (RS) i Federacija nisu ispunile svoje obaveze da istraže ove zločine i pruže porodicama sve relevantne informacije o sudbini i lokacijama njihovih voljenih. Zapravo, naša prva presuda ticala se katoličkog sveštenika **Tomislava Matanovića**, koga je uhapsila policija bosanskih Srba u avgustu 1995. godine u Prijedoru i čije se ime pojavilo na zvaničnoj listi zatočenika od 16. decembra, koje je RS ponudila za razmenu sa srpskim zatočenicima koje su držale vlasti Federacije. Sud je našao povredu prava na ličnu slobodu od strane RS (CH/96/1). Drugu dobro poznatu pritužbu podnela je Esma Palić, u svoje ime i ime svog supruga, **pukovnika Avda Palića**, koji je bio vojni zapovednik Armije BiH u enklavi Žepa u julu 1995. godine. On je pregovarao o evakuaciji civila sa predstavnicima Vojske bosanskih Srba u prostorijama UN-a, kada su ga srpski vojnici silom odveli u pravcu komandne pozicije generala Ratka Mladića. Uprkos brojnim naporima Esme Palić da od vlasti RS dobije informacije o sudbini svog muža, istraga nije sprovedena dok slučaj nije rešen 2001. godine. Sud je našao povredu prava pukovnika Palića na ličnu slobodu, integritet i život, i dodatno da je njegova supruga bila žrtva povrede prava na poštovanje porodičnog života i prava da ne bude podvrgnuta nehumanom i ponižavajućem postupanju (CH/99/3196).

Porodice žrtava i njihova udruženja prijavile su hiljade novih slučajeva vezanih za operacije etničkog čišćenja i masakre počinjene nad muslimanskim civilima od strane snaga bosanskih Srba u gradovima i selima istočne RS, poput Srebrenice, Žepe, Bratunca, Rogatice, Višegrada, Vlasenice i Foče. U većini ovih **slučajeva sistematskih nestanaka**, Sud je našao razne povrede prava i naredio RS da, kao pravni lek, sprovede temeljnu istragu, obelodani sve informacije porodicama i plati kompenzaciju za nepravdu koju su pretrpele i nestale osobe i njihove porodice. Najpoznatiji je **slučaj genocida u Srebrenici** u julu 1995. godine, u kome je Sud naredio Republici Srpskoj da plati ukupno 4 miliona konvertibilnih maraka (2 miliona evra) kao kolektivnu kompenzaciju Fondaciji **Srebrenica-Potočari Memorijalni kompleks i groblje** (CH/01/8365 et al). To naravno nije bilo adekvatno obeštećenje za neizmernu patnju članova porodica više od 8.000 muškaraca i dečaka, ubijenih tokom ovog genocida, ali je značajno doprinelo izgradnji ovog važnog mesta sećanja. Naša presuda datira iz 2003. godine, poslednje godine postojanja Suda, pre nego što je zatvoren od strane međunarodne zajednice. Vraćao sam se u Srebrenicu u više prilika otad i bilo mi je drago da vidim da je velika većina žrtava genocida

u međuvremenu ekshumirana, identifikovana DNK analizom, i sahranjena u skladu sa islamskim obredima u pojedinačnim grobnicama na Groblju. Iskreno se nadam da će Srebrenica-Potočari Memorijalni kompleks i groblje konačno doprineti tome da se genocid više ne poriče i da će buduće generacije razumeti koliko je opasno raspirivati etničku i religijsku mržnju.

Iskustvo u traganju za nestalim osobama, s osvrtom na suradnju u regiji i suradnju sa međunarodnim organizacijama

Ivan Grujić²⁶

Devedesetih godina susreli smo se sa velikim brojem nestalih osoba i sa različitim evidentiranjem i nepoznanicom šta se sa njima dogodilo. Tada smo shvatili da moramo napraviti jedan važan iskorak u traženju nestalih, a da bismo ga napravili, morali smo saznati koliko je to nestalih osoba. Ne samo zbog broja, nego zato da prikupimo podatke koji bi mogli biti važni za njihov pronalazak, ali isto tako da bismo imali podatke koje će međunarodna zajednica priznati kao relevantne. Upravo je dolazak gospodina Manfreda Nowaka u Zagreb početkom '94. godine pokrenuo taj proces u našem promišljanju. Mi smo znali sve vezano uz komisiju u kojoj je on bio i, dakako, on nam je ponudio UN-ove upitnike o nestalim osobama, koji su bili temelj za dalje razvijanje upitnika o traženju nestalih osoba, koji su praktično i ključ za pronalaženje nestalih. Još jedna važna stvar vezana uz gospodina Manfreda Nowaka, koja mi je ostala sve ove godine upečatljiva u sjećanju: '94. godine obitelji nestalih osoba su se počele udruživati u udruženja. On je došao sa svojim timom na jedan takav sastanak i praktično pružio nadu tim ljudima. Nije im mogao reći „mi ćemo riješiti“, ali im je pružio nadu, koja je praktično tim ljudima skinula to breme trenutne neizvesnosti, nadu u pronalazak njihovih najmilijih. Dakako, tada se sustav počeo i razvijati.

Mislim da se moramo svi složiti s time da pitanje nestalih osoba nije samo humanitarno pitanje. To je pitanje koje je vrlo usko vezano sa pravom, odnosno s procesuiranjem ratnih zločina, sa pravdom. To je pitanje vrlo bitno i vezano

---

²⁶ Ivan Grujić je bio predsjednik Komisije Vlade Republike Hrvatske za zatočene i nestale od 1993. do 2016. godine.

sa suživotom na prostorima gdje je došlo do ovakvih krvavih događanja. Isto tako, jasno nam je da za rješavanje ovog pitanja mora postojati politička volja. U to vrijeme, mi smo imali nekoliko različitih brojki – oko 18.000 nestalih na području Hrvatske, što se uklapa u onaj broj od oko 40.000 nestalih o kojima je govorio gospodin Nowak. Prvo što je bilo, bilo je pokušati doći do stvarnog stanja u toj problematici. Upravo UN-ovi upitnici o nestalim osobama – koji su uklopljeni u naš model koji smo tada razvijali – doveli su do toga da smo sa tih 18.000 došli do nekih 7.500 i praktično se približili onom broju koji je i verificirala međunarodna zajednica, odnosno Međunarodni komitet Crvenog križa.

O čemu se tu, dakle, radilo? Prva i osnovna stvar je pitanje definicije nestalih osoba. Dakle, to je osoba o kojoj se ništa ne zna ili nema dokaza o njenoj smrti. Jasno je da je nestala osoba u to vrijeme mogla biti zatočena, a nismo ništa o njoj mogli znati, jer su bili skrivani ili nisu bili registrirani, i taj dio je krenuo, dakle, kroz bilateralne razgovore uz potporu međunarodne zajednice. Bez njih, mi se nismo mogli sastati, nismo mogli kontaktirati, nismo mogli doći na nekakav teritorij, a da nemamo nekakvu minimalnu sigurnost. Upravo tu nam je UN pružio vrlo važnu potporu i kroz taj proces je oslobođeno i razmijenjeno nekoliko tisuća ljudi, što iz Bosne, što iz Srbije, što s privremeno okupiranih područja Republike Hrvatske. I tada dolazimo do onog najtužnijeg dijela, a to je pronalazak nestalih osoba kao mrtvih, u masovnim i pojedinačnim grobištima, na području gdje su bili sukobi. Taj dio sustava se tada počeo razvijati, i mi smo odlučili na neki način da krenemo svojim putem.

Ja moram reći da, osim UN-a, mi smo tu imali i određenu potporu OSS-a. Imali smo stalnu suradnju sa Međunarodnim komitetom Crvenog križa, koji je isto imao vrlo važnu ulogu u registriranju zatočenika, u njihovim razmjenama i u njihovom evidentiranju, odnosno u prikupljanju informacija.

Nakon toga, tamo negdje '96. godine, pojavljuje se Međunarodna komisija za nestale osobe, koja je trebala ići u smjeru političkih pritisaka i potpore i kasnije se razvila u instituciju koja je preuzela i dio tehničkih problema. Cilj međunarodne zajednice je bio da nam pomogne u razvijanju sopstvenih resursa i da se nakon toga oni i povuku. To se dogodilo i s Međunarodnim komitetom Crvenog križa, i s Međunarodnom komisijom, koji su se povukli iz Hrvatske, a suradnja sa UN-om i UN-ovom komisijom je i dalje na neki način nastavljena kroz procese koji su se vodili i na Međunarodnom kaznenom sudu. Podaci koji su prikupljeni kroz procese traženja nestalih osoba, odnosno pronalaženje

masovnih i pojedinačnih grobišta, bili su praktično materijalni dokazi koji su korišteni u međunarodnim procesima pri Međunarodnom kaznenom sudu, ali isto tako i na nacionalnim sudovima i, ako gledamo u neakvim postupcima, preko 50 posto materijalnih dokaza koji se koriste u tim procesima upravo jesu dokazi koji su prikupljeni kroz ovaj proces. To je jedan posao koji je bio izuzetno riskantan, ali je dao rezultate. Moram reći, dakle, da je i UNDP donio vrlo važne pomake u ovom procesu. Kultura sjećanja je jako važna, jer na taj način su se ljudi probali zbližiti. Druga je stvar što to još nije zaživilo u potpunosti, iako je moje mišljenje da je to proces koji bi trebalo nastaviti i koji bi donio nove pomake. Dapače to je jedna mreža koja je isprepletana, mreža vrlo finih informacija koje donose u konačnici rezultate. I samo još, konačno, da spomenem nevladine udruge, koje su, ja bih rekao, bile vrlo važne. Važne su bile u samom početku, jer dok nevladine udruge nisu vršile taj pritisak, jasno da politika nije na to toliko reagirala. Čim je pritisak bio veći, nama je bio omogućen rad jer nam je politika davala više i sredstava i mogućnosti za rad. Jasno je da napredak u traženju nestalih osoba proizlazi iz dotoka informacija o nestalim osobama, odnosno, nažalost, o mjestima mogućih masovnih ili pojedinačnih grobišta. Te informacije mogu doći iz više izvora: od međunarodnih organizacija koje su bile na terenu i koje su se bavile nekim drugim stvarima, ali u njihovim arhivima bi moguće bilo pronaći neke informacije koje bi rasvijetlile neke slučajeve ili otvorile neki drugi niz; nadalje, te informacije mogu dolaziti od nadležnih tijela pojedinih država, gdje se one i nalaze, ili informacije od pojedinaca koji su svjedoci tih događaja. Ključ rješenja je u onom osnovnom, a to je povjerenje. Mi moramo stvoriti povjerenje i kod tih pojedinaca i kod institucija država kako bi se te informacije počele razmijenjivati. Mi smo imali, dakle, vrlo pozitivnih pomaka: promatranje ekshumacija u drugim državama, i taj proces je išao, i to povjerenje je donijelo rezultate u razmeni informacija. Tu se vežemo na onu političku volju. Politička volja je izražena još u Dejtonu, gdje je rečeno da će strane bez odlaganja dati sve informacije, ali one nisu date do danas. Politička volja je deklarativno izražena, kroz niz konferencija, potpisivanje memoranduma na najvišim razinama, od predsjednika vlada do predsjednika država, ali je pitanje implementacije te političke volje. Do toga nismo još došli. Tome moramo težiti – da implementacija krene na temelju povjerenja koje ćemo stvarati među subjektima koji su uključeni u taj proces. Bez toga neće biti napretka.

Izazovi u traganju za nestalima u regionu

Ivan Jovanović²⁷

Politička volja jeste ključni preduslov za traganje za nestalima, bilo da ga posmatramo kao čisto humanitaran proces, bilo kao proces koji je deo vladavine prava i odgovornosti za zločine iz prošlosti - jer najveći broj nestalih, i onih koji su pronađeni a i onih za kojima se još traga, jesu žrtve ratnih zločina. Zato je nedostatak političke volje tesno skopčan sa uspešnošću regionalne saradnje i procesuiranjem ratnih zločina. Nedostatak političke volje dovodi do toga da se informacije tamo gde je bilo organizovanog sakrivanja tela, posebno prebacivanja iz primarnih u sekundarne, tercijarne i druge grobnice, i gde vlasti ili deo ljudi iz vlasti i državnog aparata ima informacije o tome gde se grobnice i tela nalaze, ne iznose, uprkos tome što postoji obaveza država da takve informacije daju. Ta obaveza postoji po Međunarodnoj konvenciji o prisilnim nestancima, ali ne samo po njoj već i po Ženevskim konvencijama - starijim od nje, a to su svakako obaveze i po domaćem pravu - krivičnom zakonu i drugim zakonima. Na kraju, to je i moralna obaveza koju ni jedna od država ne poriče. Jedino se poriče to da države ili državni organi ili neko ko je u tim organima ili blizak njima poseduje informacije o tome gde su tela odnošena ili zakopavana. Nedostatak dovoljne političke volje utiče i na stvaranje takve klime u društvu, širom regiona, da oni pojedinci koji poseduju informacije o lokacijama nekih masovnih grobnica nemaju hrabrosti da istupe i da pruže takve informacije. U rešavanju pitanja nestalih i pojedinac može krucijalno da doprinese tako što će dati informaciju nadležnim institucijama, na razne načine, uključujući i anonimno - prijavom policiji, prijavom preko veb-sajta ICMP-a (Međunarodne komisije za nestala lica), telefonom na broj koji se nalazi na sajtu Instituta za nestale BiH, i tako dalje. To se, međutim, retko dešava, odnosno dešava se nedovoljno, jer postoji još masovnih grobnica koje čekaju da budu otkrivene. U pozadini toga i dalje je podela na naše i njihove žrtve.

Skrenuo bih pažnju i na još jedan deo izazova i problema u rešavanju pitanja nestalih, a to je sam protok vremena. Dešava se da i onda kada postoje pojedinci - bilo neko ko je, kako se to kaže, „običan svet“, bilo neko ko je bio ili je

---

27 Ivan Jovanović je rukovodilac UNDP projekata o suđenjima za ratne zločine i traganje za nestalima u regionu.

sada deo vlasti – koji ima informaciju o mestu neke grobnice i želi da otkrije gde su neki posmrtni ostaci, odvede policiju ili druge nadležne da pokaže to mesto i da se onda ispostavi da ta lokacija nije tačna, odnosno da tamo gde je pokazao nema ničega. Protokom vremena bleedi sećanje, a i sama priroda preuzima svoje – vegetacija se širi, ne mogu se više prepoznati mesta koja sada izgledaju drugačije nego pre dvadeset-dvadeset pet godina kada su negde, u šumi, pored šume, zakopavana tela. Dakle, pojave se svedoci ili se dođe do njih, oni odvedu na određeno mesto i ipak ne mogu da tačno lociraju mikrolokaciju grobnice. Ovo se u praksi najčešće dešava u Bosni i Hercegovini, gde je broj preostalih nerešenih slučajeva najveći i gde se veruje da ima najviše masovnih grobnica. Nekad i kada su državne vlasti uključene od početka, kao u slučaju nedavno pronađene masovne grobnice na Kiževku na jugu Srbije, preko godinu dana se moralo kopati, iako se znala lokacija, ali je trebalo vremena da se pronađe tačno mesto jer se u međuvremenu, od 1999. godine, jalovište tog rudnika širilo pa su se gomilale naslage koje su tu deponovane.

Ono što je neophodno jeste razmena informacija i detaljna analitika, uključujući i nove pristupe u svemu tome. Tu dolazimo i do ključne uloge regionalne saradnje kao i do uloge koju imaju postupci za ratne zločine. Dakle, države regiona i njihove institucije koje se bave rešavanjem pitanja nestalih moraju da međusobno razmenjuju informacije – kako iz svojih zvaničnih arhiva tako i one do kojih dođu u kontaktu sa svedocima, bilo svedocima koji učestvuju u krivičnom postupku bilo svedocima u smislu osoba koje u operativnom radu mogu da daju informaciju koja može pomoći nalaženju neke individualne, grupe ili masovne grobnice.

Napravljeni su iskoraci u regionalnoj saradnji, na primer, Londonskim samitom u okviru Berlinskog procesa, 2018. godine, i Deklaracijom kojom su se premijeri iz regiona obavezali na bolju saradnju u traganju za nestalima. Grupa za nestala lica u okviru Berlinskog procesa pod koordinacijom ICMP-a je pojačala tu kako multilateralnu, tako i bilateralnu saradnju u regionu.

Što se tiče procesuiranja ratnih zločina, sudski postupci mogu, sa jedne strane, da budu izvor informacija, dakle da se kroz istrage za ratne zločine dođe do lokacija masovnih ili pojedinačnih grobnica i da se otkrije sudbina nestalih. S druge strane, postupci za ratne zločine mogu da deluju i kao smetnja ili pretnja nekom ko razmišlja da pruži neku informaciju koja može da dovede do otkrića grobnice ili do rasvetljavanja nekih slučajeva nestalih na drugi način, posebno ako je sam učestvovao u uklanjanju tela, jer strahuje da ako takvu

informaciju pruži potencijalno može da bude izložen krivičnom progonu kao nekadašnji saučesnik. Međutim, u situacijama kada je neko postao deo krivičnog postupka, kao osumnjičeni ili okrivljeni, postoji mogućnost da davanjem informacija koje mogu voditi nalaženju tela nestalih ta osoba pomogne i sebi u krivičnom postupku, a time, naravno, i zajednici. To se, na jedan način, može postići primenom sporazuma o priznanju krivičnog dela, što je već primenjivano u nekim predmetima u Bosni i Hercegovini i Srbiji u kojima su na taj način dobijene informacije i dogovori sklopljeni sa okrivljenima doveli do otkrivanja tela nestalih. Postoji i mogućnost da tužilac odluči da ne započne ili ne nastavi postupak protiv osumnjičenog koji reši da pruži validnu informaciju o grobnici. Dakle, tu je neophodna jedna vrsta kompromisa – da nekoga poštedite odgovornosti, ukoliko to može dovesti do otkrivanja masovne grobnice. Takva praksa pravljenja kompromisa između pravde i rešavanja bitnih humanitarnih pitanja i postizanja širih društvenih ciljeva poznata je u mnogim postkonfliktnim društvima i uopšte u kriminalistici.

S druge strane, postavlja se, naravno, pitanje odgovornosti onih koji stoje iza sakrivanja tela, posebno onih organizovanih i sistematskih. Posebno komplikovano može biti ako se radi o prebacivanju tela u sekundarne grobnice. Primarne grobnice, neposredno nakon izvršenog zločina, najčešće prave oni koji su odgovorni i za ubistva koja su pre toga počinjena, ali za sakrivanje i prebacivanje tela u druge grobnice nakon što prođe određeni period odgovornost i krug uključenih ljudi se može dalje granati. U takvim situacijama pravni izazovi nisu mali. Jedna mogućnost je da nekoga gonite za pomaganje u ratnom zločinu, jer je prikrivanje deo pomaganja, ali to je moguće ako se može dokazati da je prikrivanje i pomeranje tela dogovoreno ili obećano unapred, pre izvršenja ubistva. Postoji i posebno krivično delo koje se zove pomoć učiniocu nakon izvršenog krivičnog dela, ali ono zastareva nakon nekoliko godina, i, u praksi, više nije moguće primeniti ga na slučajeve iz 1990-ih. Postoji i mogućnost da samo tretiranje nečijih posmrtnih ostataka na nedostojanstven način podvedete pod nečovečno postupanje kao ratni zločin, za šta vodilja mogu biti stalni Međunarodni krivični sud i komentari Međunarodnog komiteta Crvenog krsta, ali iz dosadašnjeg iskustva mi se čini da je većina tužilaca u regionu, dobrim delom je izuzetak Tužilaštvo BiH, nesklona da predloži nestandardna pravna tumačenja. Najbolje pravno rešenje bi bilo prisilni nestanak kao krivično delo – jer bilo ko u lancu ljudi ko nekoga odvede, ubije, i ne pruža zatim informacije o sudbini te osobe čini to međunarodno krivično delo. Međutim, dolazimo do problema da iako Konvencija o prinudnim ne-

stancima obavezuje svaku zemlju koja ju je ratifikovala da ovo propiše kao posebno krivično delo, nigde u regionu to nije urađeno osim u Bosni i Hercegovini, i to na nivou Bosne i Hercegovine, ne i entiteta, i jedino u slučaju ako je izvršilac tog krivičnog dela deo organa države Bosne i Hercegovine. Moguće je svuda u regionu goniti za prisilni nestanak kao zločin protiv čovečnosti, ali tu imamo pravnu prepreku jer, sa izuzetkom Tužilaštva Bosne i Hercegovine u postupcima pred Sudom BiH, ni jedno drugo pravosuđe u regionu ne goni za zločine protiv čovečnosti. Uveren sam da takvo većinsko pravno tumačenje u regionu - da se ne može goniti za zločine protiv čovečnosti, nije u skladu ni sa domaćim propisima ni međunarodnim pravom. Iz tog razloga, ukoliko bi prisilni nestanak bio uveden kao posebno krivično delo, što je nešto na šta je često ukazivala Radna grupa za prisilne nestanke i druga tela Ujedinjenih nacija, to bi dalo nespornu mogućnost da se i sada neko goni za sakrivanje tela iz 1990-ih, jer se onda to tretira kao produženo ili kontinuirano delo: sve dok ne date informacije o sudbini nestalog, odnosno informacije o tome gde su posmrtni ostaci nestalog ukoliko ta osoba nije živa, vi i dalje činite to krivično delo. Tako bi bilo pravno izvesno da neki ljudi mogu da budu izvedeni pred sud da odgovaraju za prikrivanje, odnosno sakrivanje tela i formiranje masovnih grobnica. Možda bi onda neki ljudi bili više motivisani da daju informacije kako bi predupredili krivični postupak protiv sebe ili kako bi u tom postupku bolje prošli.

Nestali u vezi sa ratom na Kosovu

Nataša Kandić²⁸

Od decembra 2019. godine, REKOM mreža pomirenja (bivša Koalicija za REKOM) nastavlja sa dokumentovanjem ratnih žrtava u političkoj klimi u kojoj više nema podrške lidera i institucija za uspostavljanje međudržavne komisije za popis žrtava i ratnih zločina (REKOM). Protekle godine, naš fokus je bio na dokumentovanju ljudskih žrtava u ratu u Hrvatskoj, otmica i nestanaka na Kosovu i zatočeničkih objekata u BiH koji se navode u raznim izvorima, a nisu

²⁸ Nataša Kandić je osnivačica FHP-a i koordinatorka REKOM mreže pomirenja koja se bavi istraživanjem i dokumentovanjem ratnih zločina i drugih ozbiljnih kršenja ljudskih prava počinjenih na teritoriji bivše Jugoslavije.

obuhvaćeni suđenjima pred MKTJ i domaćim sudovima, kao i na stvaranju evidencije zatočeničkih objekata na osnovu sudskih presuda.

U 2020. godini, Fond za humanitarno pravo (FHP) i Fond za humanitarno pravo Kosovo (FHPK) istraživanje ljudskih žrtava na Kosovu ograničili su na osobe nestale u periodu 1998–2000. godine, iz tri razloga: da bi podacima o svakoj pojedinačnoj nestaloj osobi demistifikovali političku priču o nestalima isključivo kao o broju etničkih žrtava, da bi javnost, kako u Srbiji tako i na Kosovu, podstakli na solidarnost i saosećanje sa porodicama svih nestalih, i da bi izvršili dodatni pritisak na institucije da obelodane lokacije masovnih grobnica i podatke o premeštanju tela. Rezultati istraživanja nedvosmisleno ukazuju na to da je osnovni razlog zašto se godinama ne smanjuje broj nestalih, posebno u slučajevima grupnih nestanaka, političke prirode – u vlasti u Srbiji su političke partije (SNS i SPS) koje skrivanjem masovnih grobnica štite od krivične odgovornosti generale VJ/MUP, članove SNS ili SPS ili bliske tim partijama, u čijim su zonama odgovornosti za vreme NATO bombardovanja počinjeni masovni zločini, a na Kosovu je predsednik bio Hashim Taçi, koga je u novembru Tužilaštvo kosovskih Specijalizovanih veća optužilo za ratne zločine.

Istraživanje otmica, nezakonitog hapšenja i nestanaka u vezi sa ratom na Kosovu, u periodu od 1.1.1998. do 31.12.2000. godine, pokazuje da je među nestalima najveći broj onih koji su poslednji put viđeni u većoj grupi na konkretnoj lokaciji i u vlasti određene oružane formacije.

To se odnosi na 32 muškarca, nenaoružane seljake, koje su porodice poslednji put videle 29.3.1999. godine u kući Xhafera Zukaja u selu Beleg kod Dečana/Dečan. Sudeći prema dokumentima VJ, podacima o sudbini ovih muškaraca raspolažu formacije koje su u vreme događaja bile raspoređene na ovom području: od 2.3.1999. godine na području Dečana/Dečana nalazile su se jedna manevarska četa iz 21. i 22. Od. PJP MUP i jedna teritorijalna četa iz 72. Od. PJP-a, a od 27.3.1999. godine, 177. VTOd, u sadejstvu sa snagama 125. mtbr VJ i snagama MUP-a, imao je zadatak da „zaštiti srpsko stanovništvo u gradu Dečani, uspostavi borbenu kontrolu nad tom teritorijom i zatvori komunikaciju Dečani–Peć“.

Stanovnike sela Goden, koje se nalazi na 3 km od granice sa Albanijom, pripadnici 53. graničnog bataljona VJ su 25.3.1999. godine isterali su iz sela, a zadržali su 20 muškaraca, od kojih nijedan nije imao oružje. Po povratku iz izbegništva meštani su našli spaljene kuće ispred kojih su srpski vojnici za-

držali 20 muškaraca i nešto kostiju. Međunarodni forenzičari su utvrdili da kosti pripadaju četvorici muškaraca čiji identitet nisu mogli utvrditi. Selo je sahranilo nađene kosti i podiglo spomen obeležje sa imenima 20 muškaraca, ali i dalje nema razjašnjenja šta se dogodilo sa posmrtnim ostacima još 16 zadržanih muškaraca.

Posmrtni ostaci još 48 civila, uglavnom iz Kline i okolnih sela, još uvek nisu nađeni, iako ima ozbiljnih indicija da se još uvek nalaze u jezeru Perućac, odakle su izvađena tela 19 žrtava, koje su poslednji put viđene 4.4.1999. godine u selu Kraljane. Naređenjima Zajedničke komande za KiM i Prištinskog korpusa od 1. i 2.4.1999. godine 5. BG 125. mtbr VJ dobila je zadatak da „izvrši posedanje šireg rejona: s. Kraljane“, kao i da „podrži snage MUP-a u razbijanju i uništenju ŠTS na pravcu: s. Kraljane – s. Jablanica“. Podršku 24. Od. PJP pružala je 5 BG.

Istraživanje takođe pokazuje da je među nestalima veliki broj osoba starijih od 60 godina. Posle napada srpskih snaga na pozicije OVK u gradu Dečani/Dečan 29.5.1998. godine usledio je napad na sela u opštini Dečani/Dečan uz granicu prema Albaniji. Stanovništvo je bežalo, a u selima Pobrđe/Pobergjë, Loćane/Lločan, Vokš/Voksh i Huljaj/Hulaj ostalo je oko 50 starih osoba. Neke je policija posle ulaska u ta sela izvela i okupila u kući Syla Cacaja, gde ih je držala u nehumanim uslovima dok ih porodice nisu preuzele, ali sudbina oko 30 staraca i starica još uvek nije rasvetljena.

U srpskom selu Dojnice/Dojnicë, koje se nalazi na 5 km od Prizrena, posle ulaska NATO snaga na Kosovo ostali su stariji ljudi. Njih je na sastanak pozvao komandant Ekrem Rexha zvani Drini, koji je odrastao u susednom selu Skorobište/Skorobishtë, i u ime dobrih odnosa komšija pozvao ih da ostanu. Međutim, 27.6.1999. godine u Dojnice/Dojnicë je upala grupa vojnika OVK iz okolnih sela i pobila 15 zatečenih starijih osoba. Jedinica UNMIK-a za istragu ratnih zločina je 2005. istraživala događaj, ali nije uspela da utvrdi šta se dogodilo sa telima ubijenih Srba.

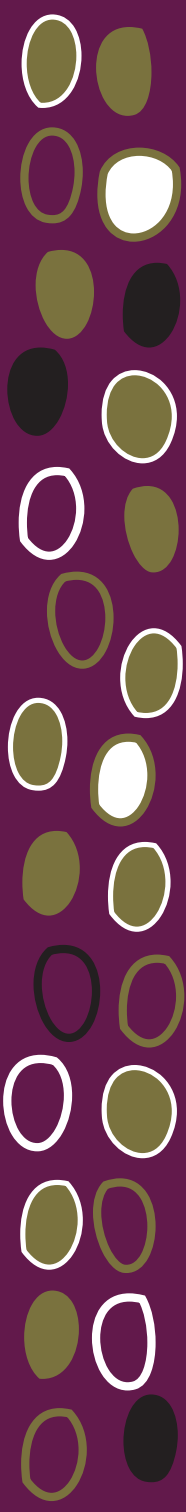
Među bitnim nalazima o nestalima je i to da je u gradu Đakovica/Gjakovë posle dolaska NATO snaga nestalo najmanje 40 Srba starijih od 60 godina, među njima i 10 žena, i još najmanje 10 Roma i desetak izbeglica iz Hrvatske. Gradski štab OVK je bar do septembra 1999. godine imao potpunu vlast u gradu, te je to prva adresa za odgovor na pitanje o lokacijama posmrtnih ostataka koji još uvek nisu nađeni.

Streočke planine/Bjeshkët e Strellcit, koje se delom nalaze iznad Peći/Pejë i Dečana/Deçane, još uvek skrivaju tajne o tome šta se dogodilo sa više od 20 civila koji su 7.4.1999. godine, pred jedinicama VJ, izbegli iz sela Raušić/Raushiq i sklonile se na planine iznad sela.

Istraživanje FHP-a i FHPK-a pokazuje da se vladine komisije, kako Srbije tako i Kosova, nisu bavile proverom podataka o nestalima čiji su nestanak porodice prijavile MKCK-u. U evidenciji MKCK-a ima nekoliko osoba čiji nestanak nije u vezi sa ratom, najmanje 15 osoba za koje više nije moguće pribaviti referentne uzorke krvi jer nema živih rođaka, a u toj evidenciji nema imena nestalih čije se porodice još uvek plaše da prijave nestanak, kao ni imena većeg broja Roma čije su porodice rasute po Evropi i još uvek u strahu da se bave prošlošću koja im nije donela dobro.

REKOM mreža pomirenja objaviće rezultate istraživanje FHP-a i FHPK-a u formi specijalnog izdanja *Kosovske knjige pamćenja*, s narativima o svakoj pojedinačnoj žrtvi, koje će sigurno pomoći u trasiranju mogućih lokacija masovnih grobnica, ali i doprineti stvaranju sećanja na žrtve koje nemaju grob kao fizički simbol postojanja i smrti.

www.recom.link

